

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
KLASİK ARKEOLOJİ BİLİM DALI**

**ROMA İMPARATORLUK KÜLTÜ'NE HİZMET EDEN ANADOLU GREK
TAPINAKLARI**

Yüksek Lisans Tezi

Hanife Süheyla ŞİMŞEK

Ankara, 2025

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
KLASİK ARKEOLOJİ BİLİM DALI**

**ROMA İMPARATORLUK KÜLTÜ'NE HİZMET EDEN ANADOLU GREK
TAPINAKLARI**

**Yüksek Lisans Tezi
Hanife Süheyla ŞİMŞEK**

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Görkem KÖKDEMİR**

Ankara, 2025

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
KLASİK ARKEOLOJİ BİLİM DALI**

**ROMA İMPARATORLUK KÜLTÜ'NE HİZMET EDEN ANADOLU GREK
TAPINAKLARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Görkem KÖKDEMİR**

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

- 1- Doç. Dr. Görkem KÖKDEMİR
- 2- Prof. Dr. Erhan ÖZTEPE
- 3- Prof. Dr. Zeliha GİDER BÜYÜKÖZER

İmzası

Tez Savunması Tarihi

08.01.2025

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Doç. Dr. Görkem KÖKDEMİR danışmanlığında hazırladığım “Roma İmparatorluk Kültü’ne Hizmet Eden Anadolu Grek Tapınakları (Ankara.2025)” adlı yüksek lisans tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

03.02.2025
Hanife Süheyla Şimşek

ÖNSÖZ

Roma'nın ilk imparatoru Augustus (MÖ 27-MS 14) ile başlayan ve Hristiyanlığın yayılmaya başlamasıyla birlikte yavaş yavaş gücünü kaybederek sona eren “imparatorluk kültürü” ideolojisinin en önemli temsil araçları tapınaklar olmuştur. Anadolu’da, Roma Dönemi’nde doğrudan imparatorluk kültürü için inşa edilen tapınaklar geniş bir yayılım göstermektedir. Ancak Roma Dönemi öncesinde inşa edilen ve bir tanrı/tanrıçaya ibadetin süregeldiği, Roma Dönemi’nde ise imparatorluk kültürünün entegre edildiği Grek kökenli tapınaklar oldukça sınırlı sayıdadır.

Tez çalışmamda Grek kökenli imparatorluk kültür tapınakları konusuna yönelmemi sağlayan ve birlikte çalışma fırsatı tanıyan, arkeoloji eğitimim boyunca her zaman desteğini gördüğüm danışmanım Doç. Dr. Görkem Kökdemir’e teşekkürlerimi sunarım. Çalışmamda bana yol gösteren ve değerli katkılarda bulunan Prof. Dr. Erhan Öztepe ve Prof. Dr. Zeliha Gider Büyüközer’e de ayrıca teşekkürlerimi sunarım.

Yüksek lisans eğitimime destek vererek bu çalışmanın gerçekleşmesine katkıda bulunan Türk Tarih Kurumu’na özel olarak teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak, her zaman yanımda olan, destekleriyle bana güç veren aileme sonsuz minnettarlığımı ve sevgilerimi sunarım.

S. Şimşek

Ankara, 2025

*Palet'im, kanatlarını kanatlarım yapan meleşim; Güneş,
senin gidişinle bu diyarda battı. O güzeller güzeli
diyarda kavuşmak duasıyla...*

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	iii
TABLolar LİSTESİ	v
LEVHALAR LİSTESİ	vi
KISALTMALAR LİSTESİ	xii
1. GİRİŞ	1
1.1. Konu ve Kapsam	1
1.2. Amaç ve Yöntem	1
2. İMPARATORLUK KÜLTÜ'NÜN KÖKENİ ve GELİŞİMİ	3
3. İMPARATORLUK KÜLTÜ'NE HİZMET EDEN GREK TAPINAKLARI	13
3.1. Magnesia ad Maeandrum Zeus Sosipolis Tapınağı	13
3.1.1. Plastik Buluntular	17
3.1.2. Nümismatik Buluntular	19
3.1.3. Epigrafik Buluntular	19
3.2. Priene Athena Polias Tapınağı	23
3.2.1. Plastik Buluntular	28
3.2.2. Nümismatik Buluntular	30
3.2.3. Küçük Buluntular	32

3.2.4. Epigrafik Buluntular	32
3.3. Sardis Artemis Tapınağı	35
3.3.1. Plastik Buluntular	41
3.3.2. Nümismatik Buluntular	46
3.3.3. Epigrafik Buluntular	47
3.4. Teos Dionysos Tapınağı	52
3.4.1. Plastik Buluntular	56
3.4.2. Nümismatik Buluntular	57
3.4.3. Epigrafik Buluntular	60
3.5. Tartışmalı Yapılar	62
3.5.1. Klaros Apollon Klarios Tapınağı	62
3.5.2. Pergamon Demeter Tapınağı	66
3.5.3. Pergamon Dionysos Tapınağı	71
3.5.4. Termessos Artemis (N7) Tapınağı	74
4. DEĞERLENDİRME ve SONUÇ	78
KAYNAKÇA	86
LEVHALAR	104
ÖZET	122
ABSTRACT	123

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 1 Tapınakların Tarih, Bölge, Plan ve Düzen Bilgileri.

Tablo 2 Tapınakların Roma İmparatorluk Kültüne Dair Arkeolojik ve Epigrafik Buluntuları.

LEVHALAR LİSTESİ

- Levha I-1** Magnesia ad Maeandrum, III. Aleksandros Dönemi Kent Sikkesi
(https://numismatics.org/search/results?q=productionPlace_facet:%22Magnesia%20ad%20Maeandrum%22) (16.10.2024).
- Levha I-2** Magnesia ad Maeandrum, III. Aleksandros Dönemi Kent Sikkesi
(https://numismatics.org/search/results?q=productionPlace_facet%3A%22Magnesia%20ad%20Maeandrum%22&start=20)
(16.10.2024).
- Levha I-3** Magnesia ad Maeandrum, Kent Planı, Zeus Sosipolis Tapınağı
Konumu (M. Saldana, *Cave and City: A Procedural Reconstruction of the Urban Topography of Magnesia on the Maeander* (PhD Thesis) (Los Angeles 2015).
- Levha II-4** Magnesia ad Maeandrum, Zeus Sosipolis Tapınağı, Ön Cephe
(Humann ve diğ. 1904, 143, Abb. 154).
- Levha II-5** Magnesia ad Maeandrum, Zeus Sosipolis Tapınağı, Ön Cephe,
Berlin Pergamon Museum
(<https://id.smb.museum/object/1750406/blick-in-den-saal-der-hellenistischen-architektur-im-pergamonmuseum>) (09.04.2024).
- Levha II-6** Magnesia ad Maeandrum, Zeus Sosipolis Tapınağı, Plan (Şahin
2002, 112, Çiz. 4).
- Levha III-7** Magnesia ad Maeandrum, Zeus Sosipolis Tapınağı, Arşitrav
(<https://id.smb.museum/object/2327042/magnesia-am-m%C3%A4nder-zeustempel-architrav>) (09.04.2024).

- Levha III-8** Magnesia ad Maeandrum, Zeus Sosipolis Tapınağı, Mimari Elemanların Rekonstrüksiyonu (Humann ve diğ. 1904, 147, Abb. 158).
- Levha IV-9** Magnesia ad Maeandrum, Zeus Sosipolis Tapınağı (S. Şimşek 2023).
- Levha IV-10** Magnesia ad Maeandrum, Zeus Sosipolis Tapınağı, Zeus Sosipolis Kült Heykeli (Humann ve diğ. 1904, 182, Abb. 185).
- Levha IV-11** Magnesia ad Maeandrum, Zeus Sosipolis Tapınağı, Zeus Sosipolis Kült Heykeli (Humann ve diğ. 1904, 183, Abb. 186).
- Levha IV-12** Magnesia ad Maeandrum, Septimius Severus Dönemi Kent Sikkesi (<https://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?pid=10858>) (08.04.2024).
- Levha V-13** Priene, Athena Polias Tapınağı, Plan (Yegül 2020, 228, Fig. 4.2).
- Levha V-14** Priene, Claudius Portresi (https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1870-0320-200) (09.02.2024).
- Levha V-15** Priene, II. Orophernes'e Ait Gümüş Sikke (https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1870-0407-1) (10.02.2024).
- Levha VI-16** Priene, Augustus Dönemi Kent Sikkesi (<https://ikmk.smb.museum/object?lang=en&id=18220373&view=vs>) (12.02.2024).

- Levha VI-17** Priene, Hadrianus Dönemi Kent Sikkesi
(<https://ikmk.smb.museum/object?lang=en&id=18214267&view=vs>) (12.02.2024).
- Levha VI-18** Priene, Yüzük Parçası (Wiegand – Schrader 1904, 111, Abb. 80).
- Levha VI-19** Priene, Athena Polias Tapınağı, III. Aleksandros’a Ait Adak Yazıtı
(https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1870-0320-88) (03.02.2024).
- Levha VII-20** Sardis, Kent Planı, Artemis Tapınağı Konumu (Yegül 2020, XLIV, Plan 1).
- Levha VII-21** Sardis, Artemis Tapınağı
(<https://sardisexpedition.org/tr/essays/r7-yegul-ch1-introduction>)
(25.01.2024).
- Levha VIII-22** Sardis, Artemis Tapınağı, Plan (Yegül 2020, 248, Fig. 4.20).
- Levha VIII-23** Sardis, Artemis Tapınağı, Hellenistik ve Roma Dönemi Evreleri
(Yegül 2020, XIVII, Plan 7).
- Levha IX-24** Sardis, Yaşlı Faustina Portresi
(https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1936-0310-1) (08.01.2024).
- Levha IX-25** Sardis, Antoninus Pius Portresi
(<https://sardisexpedition.org/tr/artifacts/r2-79>) (9.01.2024).
- Levha X-26** Sardis, Marcus Aurelius Portresi
(<https://sardisexpedition.org/tr/artifacts/r2-102>) (09.01.2024).

- Levha X-27** Sardis, Lucilla / Faustina Minor Portresi
(<https://sardisexpedition.org/tr/artifacts/r2-252>) (10.01.2024).
- Levha X-28** Sardis, Sabina Portresi (Sol) / Roma, Museo Nazionale Romano'daki Sabina Portresi (Sağ) (Yegül 2020, 196, Fig. 3.57).
- Levha X-29** Sardis, Hadrianus Portresi (Yegül 2020, 196, Fig. 3.58).
- Levha X-30** Sardis, Commodus / Lucius Verus Portresi
(<https://omphale.arthistory.wisc.edu/C1996/C96.124.13.jpg>)
(13.01.2024).
- Levha XI-31** Sardis, Stratonike'nin Adak Yazıtı (Buckler – Robinson 1932, 91,
Fig.73, Pl. XIII).
- Levha XI-32** Sardis, Artemis Tapınağı, 4. Sütun Kaidesinde Yer Alan Yazıt
(Yegül 2020, 190, Fig. 3.49)
([https://sardisexpedition.org/tr/essays/r7-yegul-ch3
history#ref_175](https://sardisexpedition.org/tr/essays/r7-yegul-ch3history#ref_175)) (22.01.2024).
- Levha XII-33** Teos, Kent Planı, Dionysos Tapınağı Konumu (Kadioğlu 2012, 9).
- Levha XII-34** Teos, Dionysos Kutsal Alanı Plan Restitüsyonu (Kadioğlu 2021,
198, Plan 7c).
- Levha XII-35** Teos, Dionysos Tapınağı Planı (Stamper 2005, 53, Nr. 35).
- Levha XIII-36** Teos, Dionysos Tapınağı, Doğu Cephesi (Dilettanti 1881, Pl.
XXIII)
- Levha XIII-37** Teos, Dionysos Tapınağı, Mimari Düzeni (Dilettanti 1881, Pl.
XXV)
- Levha XIII-38** Teos, Dionysos Tapınağı, Akroter (Kadioğlu 2021, 208, Fig. 78).

- Levha XIV-39** Teos, Dionysos Tapınağı, Hellenistik Dönem Friz Kabartması, Tip A (Kadioğlu 2021, 212-213, Fig. 81 a-c).
- Levha XIV-40** Teos, Dionysos Tapınağı, Roma Dönemi Friz Kabartması, Tip B (Kadioğlu 2021, 213, Fig. 82).
- Levha XIV-41** Teos, Tetrarahmi (Adak – Thonemann 2022, 215, Fig. 6.4).
- Levha XIV-42** Teos, Hadrianus Dönemi Kent Sikkesi (Adak – Thonemann 2022, 217, Fig. 6.6).
- Levha XV-43** Teos, Nero Dönemi Kent Sikkesi
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/1/2517>) (10.05.2024).
- Levha XV-44** Teos, Dionysos Tapınağı, Tiberius Kültüne İlişkin Yazıt (Adak 2021, 103, Fig. 39).
- Levha XV-45** Teos, Dionysos Tapınağı, Yazıtlı Arşitrav Bloğu (Adak 2021, 105, Fig. 43).
- Levha XV-46** Klaros, Apollon Klarios Tapınağı
(<https://muze.gov.tr/s3/MysFileLibrary/%C4%B0zmir%20Klaros-2f8d2652-1dc6-490a-a046-37613c856da2.pdf>) (12.05.2024).
- Levha XVI-47** Klaros, Apollon Klarios Tapınağı Planı (Moretti ve diğ. 2014, 37, Fig.3).
- Levha XVI-48** Klaros, Apollon Klarios Tapınağı, Kült Heykel Grubu
(<https://muze.gov.tr/s3/MysFileLibrary/%C4%B0zmir%20Klaros-2f8d2652-1dc6-490a-a046-37613c856da2.pdf>) (12.05.2024).
- Levha XVII-49** Pergamon, Demeter Tapınağı Maketi (Radt 2002, 178, Res.126).
- Levha XVII-50** Pergamon, Demeter Tapınağı Planı (Yegül 2020, 242, Fig. 4.15).

- Levha XVII-51** Pergamon, Demeter Tapınağı, Augustus Portresi, (Özgan 2013, 170, Res. 111 a-b).
- Levha XVII-52** Pergamon, Demeter Tapınağı, Tiberius Portresi (Özgan 2013, 221, Res. 144 a-b).
- Levha XVIII-53** Pergamon, Dionysos Tapınağı Planı (Yegül 2020, 248, Fig. 4.20).
- Levha XVIII-54** Pergamon, Dionysos Tapınağı Rekonstrüksiyonu (Maischberger 2014, 289, Fig.1).
- Levha XVIII-55** Pergamon, Dionysos Tapınağı, Hadrianus ve Sabina'ya İthaf Yazıtı Rekonstrüksiyonu (Posamentir 2017, 211, Abb. 22).
- Levha XVIII-56** Termessos, Artemis (N7) Tapınağı Restitüsyon Plan Denemesi (Büyükkolancı 1996, Lev. 135).

KISALTMALAR LİSTESİ

Abb.	: Abbildung (Almanca), Resim.
Bkz./bkz.	: Bakınız.
cm	: Santimetre.
Çev.	: Çeviren.
Çiz.	: Çizim.
ed.	: Editör.
Fig.	: Figure (İngilizce), Resim.
g	: Gram.
ill.	: İllüstrasyon.
Lev.	: Levha.
m	: Metre.
MÖ	: Milattan Önce.
MS	: Milattan Sonra.
Nr.	: Numara.
Pl.	: Plate (İngilizce), Levha.
Res.	: Resim.
Taf.	: Tafel (Almanca), Levha.
ve diğ.	: Ve Diğerleri.
yy.	: Yüzyıl.

1. GİRİŞ

1.1. Konu ve Kapsam

Bu çalışmanın konusunu, Roma Dönemi öncesinde inşa edilen ve Grek tanrı/tanrıçalarına adanan, Roma Dönemi'nde ise imparatorluk kültürünün entegre edildiği Grek kökenli tapınaklar oluşturmaktadır.

Araştırma, Arkaik Dönem'den (Yak. MÖ 700 - MÖ 490 / 480) başlayarak Roma İmparatorluk Dönemi (MÖ 27 - MS 395) sonuna kadar olan süreci kapsamakta ve günümüz Anadolu bölgesini ele almaktadır. Bu kapsamda, literatüre yazılı olarak geçmiş örnekler çalışmaya konu edilmiş; bu örnekler arasından konumu, planı ve düzeni açıkça tanımlanmış tapınaklar incelenmiş, varlığı yalnızca yazılı kaynaklar aracılığıyla doğrulanabilen yapılar ise araştırma kapsamı dışında bırakılmıştır.

1.2. Amaç ve Yöntem

Bu çalışmanın amacı, Roma Dönemi'nde imparatorluk kültürünün entegre edildiği Anadolu'daki Grek kökenli tapınakların belirlenmesi ve bu tespite dayanak sağlayan verilerin incelenmesidir.

Çalışmada öncelikle, Grek költ anlayışının uygulanmaya başlandığı, yani tapınakların başlangıçtaki yapılışı esas alınmıştır. Tapınaklar, mimari açıdan incelenmiş, ardından tarihsel kronoloji içerisindeki evreleri belirlenerek zaman içerisindeki değişimleri analiz edilmiştir. Roma Dönemi öncesi ve Roma Dönemi evreleri ile imparatorluk költü uygulamaları, arkeolojik ve epigrafik veriler doğrultusunda tespit edilmiş; her bir tapınak, elde edilen bu veriler ışığında tek tek incelenerek değerlendirilmiştir. Literatüre yazılı olarak geçtiği için çalışmaya konu edilen ancak yeterli arkeolojik ve epigrafik bulguların sağlanamaması nedeniyle kesin bir yargıya

varılmayan yapılar “Tartışmalı Yapılar” başlığı altında incelenmiştir. Son bölümde ise tüm tapınaklar için sonuç değerlendirmesi yapılmış ve çalışma tamamlanmıştır.

2. İMPARATORLUK KÜLTÜ'NÜN KÖKENİ ve GELİŞİMİ

Grek mitolojisi, tanrılar ile insanlar arasına katı sınırlar çizmemiştir¹. Bu nedenle, tanrı ile insan arasındaki sınırın esnekliğine dair çeşitli söylemler Hellen dünyasında yaygın bir biçimde kabul görmüştür². Ölümlü birinin tanrı mertebesine yükseltilmesi anlayışının kökenleri, Homeros'a kadar uzanmaktadır³. Homeros'tan itibaren, seçkin bireylerin tanrı olarak görülmesi ya da bu statüyü elde etmeleri gerektiği düşüncesinin olağan karşılandığı görülmektedir⁴. Bu yaklaşım, yöneticilerin kutsal bir kimlik kazanmasını kolaylaştıran temel faktörlerden biri olmuş; tanrısal özelliklere sahip kahramanlar, insanlıktan tanrılığa geçiş sürecinin önünü açan kilit noktalar olarak değerlendirilmiştir⁵.

Doğu uygarlıklarının inanç sistemlerinde yer alan “tanrı-kral” anlayışı, Hellen ve Roma uygarlıklarını etkileyerek⁶, bu medeniyetlerin inanç sistemlerini şekillendirmiştir. Makedonya Kralı III. Aleksandros'un Doğu'yu üstün bir askeri güçle hakimiyeti altına alması, “tanrı-kral” anlayışının ve buna bağlı olarak yönetici kültürünün gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Aleksandros, Pers İmparatorluğu idaresindeki coğrafyaya girdiğinde, mutlak otorite sahibi kral anlayışıyla karşı karşıya gelmiş ve bu durum, “tanrı-kral”

¹ Teraman-Hepdinçler 2022, 769.

² Walbank 1987, 371.

³ Troia Kralı Priamos, Hektor'u şu sözlerle yüceltmektedir: “...insandan tanrı Hektor öldü, bir ölümünün oğlu değildi o, sanki bir tanrının oğluydu...” Bkz. Homeros 24. 255-260.

⁴ Walbank 1987, 371.

⁵ Teraman-Hepdinçler 2022, 769.

⁶ Baz 1998, 2.

kavramına zaten aşına olan⁷ hükümdarın önündeki engelleri rahatça aşmasına olanak sağlamıştır⁸.

Aleksandros'un tanrı statüsüne yükseltilme süreci, mitolojik soyuna dayandırılan bağlar ile siyasi ve dini stratejiler doğrultusunda şekillenmiştir. Bu bağlamda Herakles, Athena ve Zeus, Aleksandros'un yaşamı boyunca öykündüğü, saygı duyduğu ve propaganda amacıyla kullandığı önemli figürler olmuştur.

Soyunun annesi Olympias tarafından Akhilleus'a, babası II. Philippos tarafından ise Herakles'e dayandığına inanan Aleksandros'un⁹ (MÖ 336-323) bu mitolojik kökenleri, tanrısal bir figür olarak görülmesine zemin hazırlamıştır. MÖ 334 yılında Anadolu'ya adım attığında, ilk durağı olan Ilion'da¹⁰ Athena'ya kurban sunmuş¹¹, kendi seferleri ile bağ kurduğu destansı Troia Savaşı'nın¹² kahramanlarına libasyon yapmış ve Akhilleus'un mezar taşını kutsayıp çelenklerle taçlandırarak¹³ atalarına olan bağlılığını göstermiştir.

⁷ Makedonya Kralı III. Amyntas ve oğlu, Aleksandros'un babası Kral II. Philippos, hayatta iken kendilerine ait kültler oluşturulmuştur. Bkz. Chaniotis 2003, 434. Ayrıca II. Philippos, kızının düğünü vesilesiyle Aegae'de düzenlenen tören alayında, 12 Olympos tanrısına adanmış kült heykellerinin yanında kendi heykelini de taşıtarak, kendisini tanrısal bir figür olarak sunmuştur. Bkz. Diodorus Siculus XVI. 91. 4, 92. 1, 92. 5, 95. 1.

⁸ Teraman-Hepdinçler 2022, 771.

⁹ Plutarkhos 2. 1.

¹⁰ Tekin 2019, 2.

¹¹ Plutarkhos 15. 4.

¹² Wheatley – Dunn 2021, 169.

¹³ Plutarkhos 15. 4.

MÖ 331 yılında, Siwah Vahası'ndaki ünlü Ammon Tapınağı'na gerçekleştirdiği ziyaret ise tanrı statüsüne yükseltme sürecinde önemli bir adım olmuştur¹⁴. Ammon rahipleri, Mısır firavunlarının tanrı Ammon'un oğulları olarak kabul edildiği bilgisiyle hareket eden ve bu ziyareti sırasında Mısırlıların dini hassasiyetlerine hitap etmeyi amaçlayan Aleksandros'u¹⁵, geleneklere uygun biçimde "Ammon'un oğlu" olarak selamlamıştır. Ammon'un Zeus ile özdeşleştirilmesi, Aleksandros'un Hellen dünyasında "Zeus'un oğlu" olarak kabul görmesini sağlamıştır¹⁶. Bu ziyaretten sonra, annesi Olympias'ın Zeus ile birlikteliği ve dolayısıyla Aleksandros'un gerçek babasının Zeus olduğuna dair anlatılar ortaya çıkmış¹⁷ ve tanrısal statüsü pekiştirilmiştir.

Aleksandros, kendi adına bastırıldığı sikkeleri de taşınabilir olmaları ve geniş kitlelere ulaşabilme potansiyelleri nedeniyle, etkili bir propaganda aracı olarak kullanmıştır¹⁸. Anadolu'daki darphanelerde¹⁹ basılan altın sikkelerin ön yüzünde Athena²⁰, arka yüzünde Nike (Lev. I-1); gümüş sikkelerin ön yüzünde Herakles, arka

¹⁴ Teraman-Hepdinçler 2022, 771.

¹⁵ Heckel – Yardley 2004, 217.

¹⁶ Teraman-Hepdinçler 2022, 772.

¹⁷ Heckel – Yardley 2004, 217.

¹⁸ Wheatley – Dunn 2021, 162.

¹⁹ Aleksandros adına hem yaşamı sırasında hem de ölümünden sonra, iki düzineden fazla darphanede sikke basılmıştır. Anadolu'daki darphaneler arasında; Lampsakos, Abydos, Sardis, Smyrna, Kolophon, Teos, Magnesia ad Maeandrum, Priene, Miletos, Rhodos, Side, Nagidos, Tarsos, Soloi ve Issos yer almaktadır. Bkz. Tekin 2019, 242.

²⁰ Hellen topraklarında büyük ilgi gören tanrıça, savaşla olan ilişkisi ve kahramanların hamisi rolü göz önünde bulundurulduğunda, altın sikkeler üzerinde tasvir edilmesi için uygun bir figürdür. Bkz. Wheatley – Dunn 2021, 168-169.

yüzünde tahtta oturan Zeus²¹ (Lev. I-2); bronz sikkelerin ön yüzünde Herakles, arka yüzünde ise sadak içinde yay ve Herakles'in sopası tasvir edilmiştir²².

Aleksandros, III. Darius'u mağlup ederek Pers İmparatorluğu'nu ele geçirmesinin ardından kendisini tanrı gibi görmeye başlamış ve MÖ 324/323 yılında Yunan ana karasındaki kentlere gönderdiği emirle, kendisine tanrısal onurlar verilmesini talep etmiştir²³. Bu talep, çeşitli tepkilere²⁴ ve tartışmalara yol açsa da kabul edilmiş²⁵, Küçük Asya'daki Priene, Magnesia ad Maeandrum, Ephesos, Erythrae, Bargylia ve Ilion gibi Grek kentlerinde de onuruna birçok kült kurulmuştur²⁶.

Aleksandros'un kendisini tanrısal bir figür olarak sunma çabaları ve bunu yaparken Herakles, Athena ve Zeus ile kurmaya çalıştığı bağ; tasarladığı projelerde, vasiyetinde ve ölmeden önceki son sözlerinde de kendini göstermiştir. Makedonya Dium'da Zeus'a, Amphipolis'te Artemis Tauropolus'a, Cynus'ta ve Ilion'da ise Athena'ya adanacak tapınaklar inşa etmeyi de kapsayan ihtişamlı ve büyük bütçeli projeler tasarlamış²⁷, ancak bunları hayata geçirmeye ömrü yetmemiştir. Vasiyetinde,

²¹ Wheatley – Dunn 2021, 165, 168.

²² Tekin 2019, 243. Gümüş ve bronz sikkelerin ön yüzündeki tasvir, aslan postu başlık nedeniyle Herakles olarak tanımlanmakta; ancak figürün sakalsız ve genç görünümü, Aleksandros'u temsil edebileceğini de düşündürmektedir. Bkz. Tekin 2019, 243.

²³ Claudius Aelianus II. 19; Walbank 1987, 365; Heckel – Yardley 2004, 221.

²⁴ “*Madem Aleksandros tanrı olmak istiyor, bırakın tanrı olsun*”. Bkz. Claudius Aelianus II. 19.

²⁵ Walbank 1987, 365; Teraman-Hepdinçler 2022, 772.

²⁶ Walbank 2008, 90; Kholod 2016, 499-501.

²⁷ Diodorus Siculus 18. 4. 1-6. Aleksandros'un ölümünden sonra, defterlerinde anıt inşaları ve yeni fetihlere yönelik planların ayrıntılarının yer aldığı görülmüştür. Ancak

kendisini Ammon ve Olympias'ın oğlu olarak tanımlamış ve Mısır ile Olympia'daki tapınakta Ammon, Athena, Herakles, Olympias, II. Philippos ve kendisinin heykellerinin dikilmesini istemiştir²⁸. MÖ 323 yılında Babylon'da hayata gözlerini yummadan²⁹ önceki son sözlerinde, Herakles ve Athena'ya kendisini almaları için yakardığı kaydedilmiştir³⁰.

III. Aleksandros'un tanrısal bir kimlik kazanması, Hellenistik kralların ve Roma imparatorlarının tanrı statüsüne yükseltmelerinde emsal oluşturmuştur³¹. Kentler, yönetici kültünü oluşturarak, kutsal payelerle yüceltilmiş bu figürlerle yakın ilişki kurma ve onları memnun etme çabası içine girmiştir. Bu bağlamda, yalnızca yöneticinin geçmişteki hizmetlerine duydukları minnettarlığı ifade etmekle kalmamış, aynı zamanda gelecekte ondan çeşitli ayrıcalıklar ve iyilikler beklediklerini de açıkça ortaya koymuşlardır³². Bu süreçte, kimi zaman krallık sınırları içinde veya dışında bulunan kentlerin kendi inisiyatifiyle, krallar ve kraliçeler için özel kültler oluşturulmuş³³; bazı

halefleri, bu ihtişamlı ve büyük bütçeler gerektiren projeleri hayata geçirmeme kararı almışlardır. Bkz. Heckel – Yardley 2004, 290-291.

²⁸ Heckel – Yardley 2004, 287, 289.

²⁹ Tekin 2019, 9. Aleksandros'un vefatının ardından, Diadokhlar Dönemi olarak bilinen imparatorluğun paylaşımına yönelik bir mücadele başlamıştır. Söz konusu savaşların sonunda, Aleksandros'un imparatorluğu; Mısır'da Ptolemaioslar, Makedonya'da Antigonoslar ve Asya'da Seleukoslar olmak üzere farklı krallıklara bölünmüştür. Bkz. Tekin 2019, 9-10.

³⁰ Heckel – Yardley 2004, 286.

³¹ Heckel – Yardley 2004, 217.

³² Kholod 2016, 507.

³³ III. Antiokhos'un eşi Laodike'nin, Sardis halkı tarafından kendisine sunulan onurları kabul ettiğini gösteren bir mektuba göre; Sardis halkı, kraliçe onuruna bir kutsal alan

durumlarda ise hanedan kültü kapsamında kraliyet ailesinin ölen veya yaşayan üyelerinin resmi olarak tapınıldığı kültler kurulmuştur³⁴.

Hellenistik Dönem'deki yönetici kültü geleneği, Roma'nın Anadolu'ya girmesiyle birlikte, yeni gücü temsil eden Romalı idareciler için de uygulanmıştır³⁵. Roma, sınırlarını genişleterek büyük bir coğrafi alana hükmetmeye başladığında ise bu bölgelerde yaşayan halklar, yönetime olan sadakatlerini ifade etmek amacıyla, Roma devlet otoritesinin soyut gücünün somutlaştırıldığı "Dea Roma (Tanrıça Roma)" kültünü

(Laodikeion) ve sunak inşa etmeyi, doğum gününde kutlanmak üzere yıllık bir festival düzenlemeyi ve Kraliyet Ailesi'nin onuruna Zeus Genethlios'a adanan bir geçit töreni ile kurban ritüelleri gerçekleştirmeyi kararlaştırmıştır. Bkz. Ma 1999, 285-287; Chaniotis 2003, 436.

³⁴ Walbank 2008, 84. Yaşayan bir hükümdarın kendi kültünü krallık genelinde bizzat tesis etmesi, Seleukos Krallığı'nda açık bir şekilde belgelenmiş ve bu uygulamayı gerçekleştiren ilk Seleukos hükümdarı, III. Antiokhos olmuştur. Bkz. Chaniotis 2003, 437. Antiokhos, eyalet valilerine gönderdiği bir fermanla, eşi Laodike için eyaletlerde bir başrahip atanmasını talep etmiş ve fermanla, "*Krallığın dört bir yanına nasıl bizim başrahiplerimiz atandıysa, aynı yerlerde onun da başrahibeleri atanmalı*" ifadelerini kullanmıştır. Bkz. Ma 1999, 354-356.

³⁵ Taşdöner 2017, 177. MÖ 46-44 yılları arasında Asia prokonsülü olarak görev yapan ve büyük bir hayırsever olarak tanınan Publius Servilius Isauricus adına düzenlenen kült, önemli bir örnek teşkil etmektedir. Magnesia ad Maeandrum, Artemis Leukophryene Tapınağı'na yaptığı bağıştan dolayı babasının bir heykelini dikerek kendisini onurlandırmıştır. Pergamon, atalarının geleneklerini ve demokrasisini geri kazandıran şehrin kurtarıcısı ve hayırseveri olarak adlandırmıştır. Ephesos ise Roma ve Publius Servilius Isauricus'un kültü ile yüceltmıştır. Bkz. Friesen 2001, 29.

oluşturmuşlardır. Bu kült, Anadolu'daki dini uygulamalar açısından Hellenistik Dönem ile Roma İmparatorluk Dönemi arasında bir geçiş aşaması niteliği taşımaktadır³⁶.

Roma Cumhuriyet Dönemi'nin son lideri Iulius Caesar'ın vefatının ardından, Roma Senatosu tarafından MÖ 42 yılında tanrı ilan edilmesi ve "Divus Iulius" kültürünün oluşturulmasıyla, Roma'da imparatorların ölümlerinin ardından devlet tanrıları arasında yer almaları geleneği başlamıştır³⁷. Caesar'ın tanrı ilan edilmesi, halefi Octavianus'a kutsal bir otorite kazandırarak, tanrı statüsü kazanma sürecine zemin hazırlamıştır³⁸.

Iulius Caesar'ın ölümünün ardından, yeğeni Octavianus ile generali Marcus Antonius arasında iktidar mücadelesi başlamış; Asia'nın ilk eyalet kültürü de Akdeniz dünyasındaki egemenlik için verilen büyük mücadelelerin ardından ortaya çıkmıştır³⁹. MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısında Roma dünyasını kasıp kavuran uzun iç savaşlar dönemi⁴⁰, Marcus Antonius ve Kleopatra'nın, MÖ 31 yılında Actium Savaşı'nda Octavianus tarafından yenilgiye uğratılmasıyla sona ermiştir⁴¹. Bu mağlubiyet, Marcus Antonius'u destekleyen Asia'nın, Roma egemenliği altındaki geleceğine dair büyük bir belirsizlik yaratmıştır⁴². Rakiplerini alt etmeyi ve Roma Cumhuriyeti'nin güçlerini elinde toplamayı başaran⁴³ Octavianus ile ilişkileri güçlendirme kaygısıyla⁴⁴, MÖ 30/29 yıllarında

³⁶ Kaplan – Kara 2022, 1175.

³⁷ Şahin 2017, 98-99.

³⁸ Taşdöner 2017, 178.

³⁹ Friesen 2001, 32.

⁴⁰ Evangelidis 2008, 125.

⁴¹ Friesen 2001, 28; Evangelidis 2008, 125.

⁴² Friesen 2001, 28.

⁴³ Evangelidis 2008, 125.

⁴⁴ Friesen 2001, 28.

Anadolu'daki kentlerden, Octavianus'un tanrı olarak kabul edilmesine yönelik ilk talepler gelmeye başlamıştır. Asia ve Bithynia eyaletlerinde yönetici kültü geleneğine sahip kentlerden gelen elçiler⁴⁵, Octavianus'a barış getiren ve yıkımdan kurtaran bir fatih için geleneksel olarak bahşedilen onurları teklif etmişlerdir⁴⁶.

Octavianus, eyaletler üzerinde kontrol sağlamak ve Romalı seçkinlerin desteğini almak istemekteydi. Ancak Marcus Antonius'a karşı yürüttüğü siyasi mücadelede, dini propagandayı etkin bir strateji olarak kullanmış ve Antonius'u doğulu bir otokrat gibi kraliyet iddialarında bulunmakla suçlamıştı. Bu nedenle, doğu eyaletlerinde yaşarken kendisine tanrı gibi tapılmasına izin vererek, Roma'da niyetleri hakkında şüphe uyandırmak istememiştir. Bu talepleri onaylaması halinde, Senato bunu mutlak iktidar arzusu olarak yorumlayarak aleyhine kullanabilirdi. Diğer yandan, kendi adına kült onurlandırmalarını reddetmesi durumunda, Romalı yetkililere yönelik kült uygulamaları devam edecek ve muhtemelen yaygınlaşacaktı⁴⁷. Bu nedenle Octavianus, yerleşik Roma vatandaşları için Nikaia ve Ephesos'ta, Dea Roma ve Divus Iulius kültlerinin kurulmasına; Roma vatandaşı olmayanlar için ise Pergamon ve Nikomedia'da, Dea Roma'nın da yer almasını şart koyarak, kendi kültürünün oluşturulmasına izin vermiştir⁴⁸.

⁴⁵ Fishwick 2002, 3; Taşdöner 2017, 178.

⁴⁶ Fishwick 2002, 3.

⁴⁷ Friesen 2001, 28-29.

⁴⁸ Cassius Dio 51. 20. 6-8; Fishwick 2002, 3. Bu şekilde, Octavianus döneminde Roma dünyası için birden fazla kült sisteminin işlediği anlaşılmaktadır. Farklı imparatorluk kült sistemlerinin varlığı, bu sistemlerin farklı türde hiyerarşik ilişkiler içermesinden kaynaklanmaktadır: İyi yöneticilere ölümünden sonra tanrısal onurların uygun görüldüğü Roma'daki Romalılar arasında, eyaletlerde yaşayan Romalılar ile imparatorluk merkezi

Böylece, Asia ve Bithynia'daki Roma vatandaşlarının, Roma ile Octavianus'a olan sadakatlerini sıkı bir şekilde birbirine bağlamıştır. Roma vatandaşı olmayanlar için onayladığı kültlerle ise Küçük Asya'daki otoritesini sağlamlaştırmak amacıyla, Dea Roma geleneğinden yararlanmış, aynı zamanda kendisi için bir kültü onaylayarak tüm yönetici kültürünün imparatora ve imparatorluk ailesine yöneltildiği süreci başlatmıştır⁴⁹.

MÖ 27 yılında Senato tarafından kendisine imparator unvanının yanı sıra Augustus (Kutsal) unvanı da verilen⁵⁰ Octavianus, Roma'nın ilk imparatoru olmuş ve Iulius Caesar'ın tanrısal statüsünün mirasçısı olduğunu meşrulaştırmıştır⁵¹. MÖ 12'de Pontifex Maximus (Başrahip) ünvanını da alan Augustus, hükümdarlığı boyunca Anadolu'da kendisi adına çok sayıda tapınağın inşasına onay vermiş⁵² ve MS 14'te ölümünün ardından Roma Senatosu tarafından tanrı mertebesine yükseltilerek "Divus Augustus" kültürünün oluşturulmasıyla devlet tanrıları arasına katılmıştır⁵³.

Augustus ile başlayan imparatorluk kültürü ideolojisi, daha sonraki imparatorların döneminde güçlenerek devam etmiş ve tapınaklar, bu ideolojinin en önemli temsil araçları olmuştur. İmparatorlar, kendilerine doğrudan ithaf edilen tapınaklar, şenlikler ve kurbanların yanı sıra⁵⁴, kimi zaman mevcut tanrı/tanrıçalara adanmış tapınakları

arasında ve hakimiyet altına alınmış yabancılar ile imparatorluk merkezi arasında. Bkz.

Friesen 2001, 26.

⁴⁹ Friesen 2001, 28-29.

⁵⁰ Üreten 2012, 275.

⁵¹ Taşdöner 2017, 178.

⁵² Üreten 2012, 275-276.

⁵³ Taşdöner 2017, 178.

⁵⁴ Price 2004, 383.

paylaşarak (synnaoi theoi) bu tapınaklarda tanrı olarak onurlandırılmış⁵⁵, onlara ait şenliklerde yüceltilmiş ve sunulan kurbanlarla tanrılardan imparatorun korunması istenmiştir⁵⁶. İmparatorluk kültürü, Roma emperyalizminin gücü altındaki kentler arasında, imparatorluk hiyerarşisinde avantajlı bir konum elde etmek için bir rekabet unsuru haline gelmiştir. MS 1. yüzyılın sonlarında “neokoros” terimi, imparatorluk kültürüne adanmış bir tapınağa sahip olan kentleri tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır⁵⁷. Bu dönemden itibaren, Anadolu’daki bir kentin sahip olabileceği en prestijli unvan, imparatorlar ve onların yakınlarına ithaf edilmiş bir eyalet tapınağının varlığına işaret eden “neokoros” unvanı olmuştur⁵⁸.

Hristiyanlığın yayılmaya başlamasıyla birlikte, İmparatorluk kültürü ideolojisi giderek etkisini yitirmiş ve Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesiyle de tamamen sona ermiştir. Bu ideolojinin son temsilcisi ise Roma’nın son pagan imparatoru Flavius Claudius Iulianus (MS 361-363) olmuştur⁵⁹.

⁵⁵ Steuernagel 2010, 241. İmparatorlar, bu tapınaklara yerleştirilen imgeleri aracılığıyla Grek tanrılarıyla eşitlenmiş ve kentlerin yerel pantheonuna entegre edilmişlerdir. Bkz. Steuernagel 2010, 254.

⁵⁶ Price 2004, 383.

⁵⁷ Friesen 2001, 55.

⁵⁸ Friesen 2001, 150; Price 2004, 125.

⁵⁹ Teitler 2017, 14, 142.

3. İMPARATORLUK KÜLTÜ'NE HİZMET EDEN GREK TAPINAKLARI

3.1. Magnesia ad Maeandrum Zeus Sosipolis Tapınağı

İonia Bölgesi'nin önemli kentlerinden biri olan Magnesia ad Maeandrum antik kenti, günümüzde Aydın ili, Germencik ilçesi, Ortaklar beldesine bağlı Tekinköy sınırları içerisinde yer almaktadır⁶⁰.

Magnesia ad Maeandrum'daki Zeus Sosipolis Tapınağı, Agora'nın güney yarısının merkezinde konumlandırılmıştır⁶¹ (Lev.I-3). Bu tapınak, en alt katmandaki kesme taşlardan sadece birkaçının dışında, zemin planının hemen hemen tamamen korunduğu nadir bir örnektir. Ana hatlarıyla tüm önemli yapısal unsurları ender görülen bir bütünlük içinde korunarak günümüze ulaştığından, tapınağın şekli neredeyse tam bir doğrulukla bilinmektedir⁶². Berlin'deki Pergamon Müzesi'nde batı cephesi yeniden inşa edilmiş ve bu sayede Hellenistik Dönem tapınak mimarisinin eksiksiz ve değerli bir örneği olarak sunulmuştur⁶³ (Lev.II-4-5).

Cephesi, Magnesia ad Maeandrum'daki Artemis Leukophryene ve Sardis'teki Artemis Tapınağı gibi batıya dönüktür⁶⁴. Alt yapı, kireçtaşı bir taban üzerine oturan 5 mermer basamaktan oluşmaktadır. Ancak mekanlar yeniden inşa edilirken Agora zeminine uygulanan yeni kireçtaşı döşeme kaplaması, üçüncü basamakla aynı seviyeye döşenmiş, böylece tapınağın krepidomasının alttaki üç basamağı gömülerek iptal edilmiş

⁶⁰ Sevin 2016, 121, 320.

⁶¹ Bingöl 2020, 97.

⁶² Humann ve diğ. 1904, 141.

⁶³ Gruben 2001, 424.

⁶⁴ Humann ve diğ. 1904, 141; Bingöl 2020, 97.

ve iki basamaklı bir görünüm kazanmıştır⁶⁵. En alttaki üç basamağın gömülü olması, Agora'daki bu düzenleme gerçekleştirildiğinde, Zeus Sosipolis Tapınağı'nın var olduğunu kanıtlamaktadır⁶⁶.

Krepis ölçüleri 23,5-26 ile 35,5-40 cm arasında değişen tapınak⁶⁷, 7,38 x 15,82 m ölçülerinde bir stylobat üzerinde yükselmektedir⁶⁸. İon düzeninde inşa edilen yapının derin pronaosu prostylos, dar opisthodosu ise in antis plan tipindedir; ön cephede 4, arka cephede 2 sütun bulunmaktadır⁶⁹ (Lev.II-6). Pronaos ile opisthodosun farklı düzenlendiği, yani iki ayrı plan tipinin birlikte kullanıldığı en erken tapınak⁷⁰ olmasının yanı sıra; derin pronaos uygulaması ile de Anadolu'nun en erken örneği olarak kabul edilen Priene'deki Athena Polias Tapınağı'nı takip etmektedir. Eksenler arası mesafeler her iki cephede de aynı olup genişliği 2,12 m'dir. Uzun kenarlar, antalar arasındaki duvarlarla kapatılmıştır⁷¹.

Farklı yüksekliklerde 4 tamburdan oluşan 24 yivli sütunların yüksekliği 6,30 m'dir⁷². Yapının mimarı bilinmemekle birlikte, Hermogenes'e özgü olduğu kabul edilen ve Vitruvius tarafından "uygunluk, güzellik ve dayanıklılık" esasları dikkate alınarak düzenlendiği belirtilen eustylos⁷³ ilkesinin; sütun alt çapının, sütun açıklığına 1: 2 ¼

⁶⁵ Humann ve diğ. 1904, 141; Hoepfner 1990, 21.

⁶⁶ Humann ve diğ. 1904, 141.

⁶⁷ Humann ve diğ. 1904, 141.

⁶⁸ Humann ve diğ. 1904, 141; Gruben 2001, 424.

⁶⁹ Humann ve diğ. 1904, 141-142; Gruben 2001, 424; Bingöl 2020, 98.

⁷⁰ Şahin 2002, 43; Bingöl 2020, 98.

⁷¹ Humann ve diğ. 1904, 141.

⁷² Humann ve diğ. 1904, 142; Gruben 2001, 425; Bingöl 2020, 98.

⁷³ Vitruvius III. III. 6.

oranı başka hiçbir yerde olmadığı kadar katı bir şekilde bu yapıda uygulanmıştır. Ayrıca sütun yükseklikleri alt çapın 9 ½ katı olup, bu niteliği ile de Hermogenes yapılarının bir diğer özelliğini yansıtmaktadır⁷⁴. Tapınağın sütunlarında Ephesos tipi, antalarında ise Attik-Ion tipi kaide kullanılmıştır⁷⁵. Bu kaideler, köşelerinin kırılmasını azaltmak için, doğu cephede plinthenin alt yüzeyine, batı cephede ise stylobat bloklarının üst yüzeyine işlenmiş yuvarlak formlu scamillusa sahiptir⁷⁶.

Hem dış hem de iç cephede aynı tasarıma sahip olan arşitrav, inci-makara dizileri ile bölümlenmiş üç fasciadan oluşmakta ve arşitrav tacında üçlü profil kullanımı görülmektedir (profile bağlı olarak; astragal, ovolo, cavetto - dekorasyona bağlı olarak; inci-makara, ion kymathionu, anthemion) (Lev.III-7). Yüzeyi düz olan friz, ovolo ve cavettodan oluşan taç profili ile sonlandırılmıştır⁷⁷. Üçlü öge kullanımı görülen alınlık; eğimli geison, bu eğimli geisonun alt kısmına eklenmiş dış sırası ile lotus-palmet bezemeli simadan oluşmaktadır⁷⁸ (Lev.III-8). Tapınak, arşitrav fascialarını sınırlayan inci-makara dizileri ve alınlıkta yer alan eğimli geisonun alt kısmına eklenmiş dış sırası dekorasyonu gibi Anadolu'da öncü olan detaylarıyla, mimarlık tarihinde büyük öneme sahip yapılardan birisidir⁷⁹.

⁷⁴ Hoepfner 1990, 21-23; Gruben 2001, 426; Şahin 2002, 44.

⁷⁵ Gruben 2001, 425; Şahin 2002, 44.

⁷⁶ Humann ve diğ. 1904, 142.

⁷⁷ Humann ve diğ. 1904, 146-147, Abb. 158.

⁷⁸ Humann ve diğ. 1904, 147, Abb. 158.

⁷⁹ Gruben 2001, 426; Bingöl 2020, 98.

Hellenistik Dönem tapınağı ile aynı dönemde inşa edilmiş olması gereken sunak, tapınağın batı cephesinin önünde yer almaktadır. Sunağın kesme taşlarının üzerindeki zıvana ve kenet delikleri, yapının bir zamanlar daha yüksek olduğunu göstermektedir⁸⁰.

Tapınağın kuzeybatı antasının güney tarafında yer alan yazıttan, Zeus Sosipolis'e adandığı anlaşılan yapı⁸¹, muhtemelen MÖ 3. yüzyılda inşa edilmiştir⁸². Başlangıçta daha basit bir sınıra sahip olan Agora'nın büyük mekanları, tapınağın inşasından kısa bir süre sonra eklenmiştir⁸³.

Roma Dönemi yapı evresinde Agora, yeni bir düzenleme ile tapınağın alttaki üç basamağı zemin seviyesinin altında kalacak şekilde kireçtaşı levhalarla yükseltilmiştir⁸⁴. Bu büyük imar faaliyetlerinin ardından, imparatorlara ait ithaf heykelleri cellaya ve tapınak çevresine yerleştirilmiş⁸⁵, böylece imparatorluk kültürü yapıya entegre edilmiştir⁸⁶. Bu aşamada, tapınakta Zeus Sosipolis'e tapılmaya devam edilip edilmediği bilinmemektedir. Ancak Roma Dönemi sikke darplarının arka yüzünde Zeus kült

⁸⁰ Humann ve diğ. 1904, 158.

⁸¹ Kern 1900, 82-84, Nr. 98; Humann ve diğ. 1904, 155; Long 1987, 53-54, Nr. 7, 248; CGRN 194, 5-65.

⁸² Kökdemir 2022, 216.

⁸³ Gruben 2001, 425.

⁸⁴ Gruben 2001, 425.

⁸⁵ Humann ve diğ. 1904, 157-158.

⁸⁶ Kökdemir 2022, 216. Kültle ilişkili binalar ve anıtlar, kent dokusunun en dikkat çekici noktalarına konumlandırılarak imparatorlar, sivil hayatın kalbine yerleştirilmektedir. Bu bağlamda, ana kamusal alanlar olan Agora'lar, siyasi ve dini merkezler olarak en uygun mekanlardır. Bkz. Evangelidis 2008, 125.

heykelinin tasvir edilmesi⁸⁷, tapınağın hem Zeus Sosipolis'e hem de imparatorluk kültürüne hizmet eden bir işleve sahip olduğuna işaret etmektedir.

Tapınak 1891-1893 Humann dönemi kazılarının akabinde, tekrar gün yüzüne çıkarılacağı 2021 yılına kadar, Menderes Nehri'nin bir kolu olan Gümüşçay'ın (Lethaios) getirdiği alüvyonlar ve Gümüşdağ'dan (Thorax) inen yağmur sularının taşıdığı çamur tabakasının altında kalmıştır⁸⁸. 2021-2022 yılları arasında yürütülen kazı çalışmaları sonucunda, yaklaşık %75 oranında mimari bloğu ile birlikte yeniden gün yüzüne çıkarılmıştır (Lev.IV-9)⁸⁹.

3.1.1. Plastik Buluntular

1891-1893 yılları arasında, tapınağın cellasının arka duvarını enine kaplayan bir kaide üzerinde, Zeus'un mermer kült heykeline ait, tanrının torsosu ve bacakları (Lev.IV-10) ile parmak, baş ve sakalına ait daha küçük fragmanlar bulunmuştur. Tahtın ise sadece küçük bir parçası günümüze ulaşmıştır⁹⁰. Tapınağın kuzeybatı antasında yer alan ve MÖ 197/196 yılına tarihlendirilen kararname yazıtının, kült heykelinin yapımı ve yerine yerleştirilmesiyle doğrudan ilişkili olduğu; heykelin en geç bu tarihte tamamlanarak cellaya konulduğu düşünülmektedir. Yüksek Hellenistik Dönem heykeltraşlığının tarihi bilinen nadir örneklerinden biri olan bu eser⁹¹, tapınağın Zeus Sosipolis'e adandığını belgelemekle birlikte, yapının tarihine de ışık tutmaktadır.

⁸⁷ Humann ve diğ. 1904, 156.

⁸⁸ Kökdemir 2015, 173.

⁸⁹ Kökdemir 2022, 216.

⁹⁰ Humann ve diğ. 1904, 155-156.

⁹¹ Özgan 2018, 28, 30.

Yapının mütevazı boyutuyla ilginç bir tezat oluşturacak biçimde yaklaşık 3 m yüksekliğinde olduğu düşünülen heykelin, 0,53 m yüksekliğindeki başına ait fragmanı; yüzün sol yanını, üzerinde saçların dalgalandığı geniş alını, göz yuvasının başlangıcını ve üzerinde çalışılmamış çok sayıda kalın yongadan oluşan sakalın küçük bir kısmını korumaktadır (Lev.IV-11). Başa ait çok sayıda bulunan diğer küçük ve büyük fragman da, bütün hakkında bir fikir edinilmesine ve üslup sınıflandırması yapılmasına olanak sağlamaktadır⁹². Eser, Phidias'ın 12 m yüksekliğindeki Olympia Zeus⁹³ heykelinin küçültülmüş bir versiyonu gibi görünmektedir⁹⁴.

Zeus, sağ bacağı hafifçe geriye çekilmiş, sol bacağı ise biraz ileride duracak şekilde tahtında oturur pozisyonda tasvir edilmiştir. Vücudunun üst kısmı açıkta bırakılmış, kalçadan aşağısı ise himationla örtülmüş, kumaşın bir ucu kalça arkasından geçerek gövde önünde diagonal bir şekilde sol omuz üzerine yerleştirilmiştir. Omuzların duruşu ve kırık izleri, sol kolun yukarı kaldırıldığını, sağ kolun ise aşağıya indirildiğini göstermektedir. Bu duruş, üst gövdenin hafifçe yana dönük ve öne doğru eğik olduğunu göstermektedir⁹⁵. Kült heykelinin tanımlanmasına katkı sağlayan Roma Dönemi bir bronz kent sikkesi, tanrının yukarı kaldırdığı sol elinde büyük bir asa, öne doğru uzanmış sağ elinde ise kent tanrıçasıyla ilişkisini destekleyen Artemis Leukophryene heykelciği tuttuğunu göstermektedir⁹⁶.

⁹² Humann ve diğ. 1904, 155, 182-183, Abb. 185, 186.

⁹³ Klasik Dönem'e tarihlendirilen Olympia Zeus heykeli, antik dünyanın 7 harikasından biri olarak kabul edilmektedir. Bkz. Özgan 2018, 29-30.

⁹⁴ Özgan 2018, 29-30, Res. 27 a-b.

⁹⁵ Özgan 2018, 29, Res. 27 a.

⁹⁶ Humann ve diğ. 1904, 156, 182.

3.1.2. Nümismatik Buluntular

İmparator Septimius Severus döneminde (MS 193-211) darp edilmiş bir bronz kent sikkesi, tapınağın kült heykelinin tanımlanmasına katkı sağlamaktadır⁹⁷. Ayrıca, imparatorluk kültürünün yapıya entegre edildiği dönemde, tapınağın hem Zeus Sosipolis'e hem de imparatorluk kültüne hizmet eden bir işleve sahip olabileceğine işaret etmektedir.

Sikkenin arka yüzünde; Zeus, giysisi vücudunun alt kısmını sarmış, sol bacağı öne doğru uzatılmış, sağ bacağı ise arkaya çekilmiş bir şekilde tahtında otururken tasvir edilmiştir. Yukarı kaldırdığı sol elinde büyük bir asa, öne doğru uzanmış sağ elinde ise kent tanrıçasıyla ilişkisini destekleyen Artemis Leukophryene heykelciği tutmaktadır⁹⁸ (Lev.IV-12).

3.1.3. Epigrafik Buluntular

Zeus Sosipolis Tapınağı'nın kuzeybatı anta duvarının güney kesiminde, Zeus Sosipolis adına düzenlenen sivil bir festivalin oluşturulmasına ilişkin bir kararname yazıtı yer almaktadır⁹⁹. Magnesiialılar, Agora ve Artemis Kutsal Alanı'nda gerçekleştirilen, büyük olasılıkla Artemis Tapınağı'ndan başlayarak Zeus Tapınağı'na doğru ilerleyen ve ardından kentin dışına yönelerek sona eren¹⁰⁰ bir törenle, başlıca on iki tanrılarını, Zeus Sosipolis'in kurtarıcı ve koruyucu sıfatıyla birleştiren bir kült organize etmişlerdir. Yazıtı göre, Magnesia ad Maeandrum'da yaşayan birçok farklı magistrat, kült temsilcisi ve kent

⁹⁷ Humann ve diğ. 1904, 156.

⁹⁸ Humann ve diğ. 1904, 156, 182.

⁹⁹ Kern 1900, 82-84, Nr. 98; Humann ve diğ. 1904, 155; Long 1987, 53-54, Nr. 7, 248; Özgan 2018, 28; CGRN 194, 5-65.

¹⁰⁰ Kökdemir 2009, 20-21.

sakini, Zeus Sosipolis için düzenlenen ritüellerin organizasyonunda ve icrasında aktif olarak rol alacaklardır. Zeus'a bir boğa adanacak ve bu kurbanın sunulması sırasında kentin ve yurttaşların güvenliği, barışı, refahı, tahıl ve hayvanların bereketi için dualar edilecektir. Ayrıca Zeus'a bir koç, Artemis'e bir keçi ve Apollon'a da bir teke; Zeus Sosipolis sunağında Zeus'a, Artemis sunağında Artemis ve Apollon'a kurban edilecektir. Kararnamenin, kentin güvenliği amacıyla düzenlendiği ve Zeus Tapınağı'nın giriş sütununa yazılmasının kararlaştırıldığı bildirilmektedir.¹⁰¹ MÖ 197/196 yılına tarihlendirilen bu yazıt¹⁰², hem tapınağın Zeus Sosipolis'e adandığını belgelemekte hem de kült heykelinin yerleştirildiği tarih¹⁰³ ile tapınak tarihini açıklığa kavuşturmaktadır.

Hellenistik Dönem boyunca Zeus Sosipolis kültüne hizmet eden tapınağın, Roma Dönemi'nde imparator kültürünü de bünyesine dahil ettiğini gösteren en önemli epigrafik veri; 1891-1893 yılları arasında tapınağın cellasında bulunmuş olan, cellanın arka duvarını enine kaplayan ve üzerinde Zeus Sosipolis'in kült heykelinin durduğu düşünülen kaidenin yüzünü kaplayan 1,65 m uzunluğundaki mermer levhalardan biri üzerinde yer alan 3 ayrı ithaf yazıtından gelmektedir¹⁰⁴. Bu yazıtlardan ikisi (a ve c) büyük ölçüde tahrip olmuştur. Her üçü de aynı döneme tarihlendirilen yazıtlar¹⁰⁵, büyük ölçüde korunmuş olan (b) İmparator Nero'ya ithaf edilmiş olan yazıt göz önüne alındığında,

¹⁰¹ CGRN 194, 5-65.

¹⁰² Long 1987, 24-25, 248; Özgan 2018, 28; CGRN 194, 5-65.

¹⁰³ Yazıtın kült heykelinin yapımı ve yerine yerleştirilmesiyle doğrudan ilişkili olduğu, heykelin en geç bu tarihte tamamlanarak cellaya konulduğu düşünülmektedir. Bkz. Özgan 2018, 28, 30.

¹⁰⁴ Kern 1900, 122-123, Nr. 157; Humann ve diğ. 1904, 156-157.

¹⁰⁵ Yazıtlar aynı döneme ait olmasına rağmen, b ve c yazıtları, a yazıtından farklı bir el tarafından yazılmıştır. Bkz. Kern 1900, 122, Nr. 157.

Nero'nun İmparator Claudius tarafından evlat edinilmesi ile tahta çıkışı arasındaki döneme, en geç MS 1. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmektedir¹⁰⁶. Bloğun merkezinde yer alan yazıt, daha sonra kasıtlı olarak tıraşlanarak silinmiştir¹⁰⁷. Bu yazıttan, kült heykelinin her iki yanında imparatorlara ait heykeller ya da büstlerin durduğu anlaşılmaktadır; bu da cellanın mermer kaplaması üzerine inşa edilen ve düzgünce kesilmiş duvarlara yaslanmakta olan kaidenin uzun şeklini açıklamaktadır¹⁰⁸.

Tapınağın Roma Dönemi'nde imparatorluk kültürünü bünyesine dahil ettiğini gösteren diğer epigrafik veriler; Zeus Sosipolis Tapınağı'nın çevresinde, tümü Agora'nın döşemesi üzerinde durmakta olan heykel kaideleri üzerinde yer alan 7 adet ithaf yazıtından gelmektedir. Bu heykel kaideleri, üzerlerinde ithaf edildikleri imparatorlara ait heykeller taşımışlardır:

Üç kaide, tapınağın güney cephesinin doğu kısmı boyunca yan yana durmaktadır. Her bir kaide 1,46-1,55 m yüksekliğindedir. Taban ve taç profilleri aynı olup, tek mermer bloktan oyulmuş, arka yüzleri işlenmemiştir. İlginç bir şekilde, belki de daha sonraki bir düzenlemeden dolayı ilki doğuya, ikincisi batıya ve üçüncüsü güneye bakmaktadır¹⁰⁹. Yüzeyinde heykelin ayaklarına ait izlerin görülebildiği kaide üzerinde yer alan yazıt İmparator Nerva'ya¹¹⁰, diğer iki kaide üzerinde yer alan yazıtlar ise İmparator Traianus'a ithaf edilmiştir¹¹¹.

¹⁰⁶ Humann ve diğ. 1904, 157.

¹⁰⁷ Kern 1900, 123.

¹⁰⁸ Humann ve diğ. 1904, 157.

¹⁰⁹ Humann ve diğ. 1904, 158.

¹¹⁰ Kern 1900, 126, Nr. 168.

¹¹¹ Kern 1900, 126, Nr. 170, 171; Humann ve diğ. 1904, 158.

Dördüncü kaide, tapınağın güney doğusunda, ayrı bir yerde durmaktadır ve üzerinde İmparator Iulianus'a (MS 361-363) ithaf yazıtı yer almaktadır. Mevcut bir yazıtın, tıraşlanarak Iulianus için düzenlenip tekrar kullanımını içeren bu yazıtın 8. satırındaki İmparator Iulianus'un adı da daha sonra tıraşlanarak silinmiştir¹¹². Bu ithaf yazıtı, tapınağın işlevinin en azından MS 363 yılına kadar devam ettiğini göstermektedir¹¹³. 2,55 m yüksekliğinde ve form bakımından daha zengin olan bu kaidenin yanında, mermer zırlı bir heykelin gövdesi yer almaktadır¹¹⁴.

Beşinci kaide, yine tapınağın güney doğusunda bulunmuştur. Yüzeyinde heykelin ayaklarına ait izlerin görülebildiği ve ikinci kez kullanıldığı bilinen bu kaide üzerinde, İmparator Antoninus Pius'a ithaf yazıtı yer almaktadır¹¹⁵.

Altıncı kaide, diğerlerinden farklı olarak tapınağın güneybatı köşesinde bulunmuştur ve üzerinde İmparator Marcus Aurelius'a ithaf yazıtı yer almaktadır¹¹⁶.

Yedinci kaide de yine tapınak çevresinde bulunmuştur ve üzerinde İmparator Lucius Verus'a ithaf yazıtı yer almaktadır¹¹⁷.

¹¹² Kern 1900, 135, Nr. 201; Humann ve diğ. 1904, 158-159.

¹¹³ Sitz 2023, 89-90.

¹¹⁴ Humann ve diğ. 1904, 158-159.

¹¹⁵ Kern 1900, 130, Nr. 183.

¹¹⁶ Kern 1900, 131, 227, Nr. 186.

¹¹⁷ Kökdemir 2022, 216.

3.2. Priene Athena Polias Tapınağı

Ionia Bölgesi'nin önemli kentlerinden biri olan Priene antik kenti, günümüzde Aydın ili, Söke ilçesine bağlı Güllübahçe beldesinde yer almaktadır. Antik Çağ şehirciliğinin günümüze ulaşan etkileyici örneklerinin başında gelen bu kent, Samsun Dağı'nın (Mykale Dağı) güney etekleri üzerinde, birbirini dik açılarla kesen cadde ve sokaklardan oluşan düzenli bir plana uyularak inşa edilmiştir¹¹⁸.

Priene'deki Athena Polias Tapınağı, Agora'nın kuzeybatısında, kentin en yüksek terasında, doğal bir kayalık platform üzerinde, kentin aşağı kesimlerine olduğu kadar o dönemde henüz alüvyonlarla dolmamış olan körfez ve liman manzarasına da hakim bir konumda bulunmaktadır¹¹⁹. İstinat duvarlarıyla genişletilen plato, tanrıçanın temenosu olarak yerleşim alanından net bir şekilde ayrılmıştır¹²⁰. Kent planı ile aynı zamanda tasarlanıp inşasına başlanan bu ilk tapınak¹²¹ için, daha düz ve daha kolay teraslanabilen yapı alanları mevcut iken bu alanın tercih edilmiş olması; tapınağın kayalık bir sırt üzerindeki konumunun ve şehir şebekesindeki düzenlemenin sadece topografik kısıtlamaları takip etmediğini, bilinçli olarak seçilip planlandığını göstermektedir¹²².

¹¹⁸ Sevin 2016, 116-117, 326.

¹¹⁹ Gruben 2001, 416; Hennemeyer 2013, 182.

¹²⁰ Gruben 2001, 416.

¹²¹ Rumscheid 1998, 106, 117.

¹²² Hennemeyer 2013, 182.

Tapınağın mimarı, Vitruvius'un¹²³ aktarımından öğrendiğimize göre, diğer bir mimar Satyros ile birlikte dünyanın yedi harikasından biri olarak kabul edilen Halikarnassos'daki Maussolleion'u inşa eden Prieneli Pytheos'dur¹²⁴.

Cephesi doğuya bakan yapı, kısa kenarlarında 6, uzun kenarlarında 11 sütun bulunan hexastyle şemasında bir peripterostur¹²⁵. İon düzenindeki yapı, Magnesia ad Maeandrum'daki Zeus Sosipolis Tapınağı ile Teos'taki Dionysos Tapınağı'nda olduğu gibi derin bir pronaosa ve dar bir opisthodomosa sahiptir¹²⁶. Her iki mekan da distyle in antis şeklinde planlanmıştır¹²⁷ (Lev.V-13). Pronaosun batı cephesinde, yaklaşık 4 m genişliğinde ve 8 m yüksekliğinde olan bir kapı cellaya açılmaktadır. Eşiğine üç basamakla çıkılan bu ahşap çift kapı, bronz raylar üzerinde hareket etmektedir. Cellanın batısında, muhtemelen Athena Polias'ın kült heykelinin üzerinde durduğu, yaklaşık 1 m yüksekliğinde profilli bir kaidenin temelleri ortaya çıkarılmıştır¹²⁸. Opisthodomos başlangıçta, dor düzeninin bir özelliği olan pronaosun karşılığı simetrik bir cephe anlayışıyla tasarlanmıştır. Ancak daha sonra farklı bir mekan algısı nedeniyle; antalar ve sütunlar arasına duvarlar, orta kısma da mermer bir kapı çerçevesi yerleştirilerek, tapınağın hazinesinin veya değerli adaklarının saklandığı bir mekan haline dönüştürülmüştür¹²⁹.

¹²³ Vitruvius I. I. 12.

¹²⁴ Smith 1900, 144; Rumscheid 1998, 117-118; Gruben 2001, 416; Şahin 2002, 38; Hennemeyer 2013, 184.

¹²⁵ Rumscheid 1998, 119; Gruben 2001, 416.

¹²⁶ Rumscheid 1998, 120, Fig. 98.

¹²⁷ Şahin 2002, 39.

¹²⁸ Rumscheid 1998, 119-122, Fig. 101.

¹²⁹ Rumscheid 1998, 122-123; Gruben 2001, 419.

Bir kısmı doğrudan düzleştirilmiş kayanın üzerine, bir kısmı ise kesme taş temel üzerine oturan 3 basamaklı bir krepise sahip olan tapınak, 37,15 x 19,50 m ölçülerindeki bir stylobat üzerinde yükselmektedir¹³⁰. Pytheos, stylobat yüzeyini 6 x 6 Attika ayak ölçüsüne göre hayali eşit karelere bölmüş ve ardından mimari öğeleri bu kareleri göz önünde bulundurarak yerleştirmiş, bu şekilde daha önce hiçbir yerde görülmemiş bir uygulamayı gerçekleştirmiştir¹³¹. Ephesos tipi kaide üzerinde yükselmekte olan 24 yivli sütunların¹³² kaide ve ion başlıkları ile toplam yüksekliği, cella duvarının yüksekliğinden hesaplandığında 11,60 m'dir¹³³.

Üst yapıda arşitrav, dış sırası, geison ve sima mimari sıralamasını gözetten yapının kendisi de ritmik-matematiksel ölçülerle yapılandırılmıştır¹³⁴. 3,53 m uzunluğundaki arşitrav, her biri bir alttakinden biraz daha fazla çıkıntı yapan üç fasciadan oluşmaktadır. Doğu cephesinin merkez arşitravının, tanrıça Athena ve İmparator Augustus'a adanmış bir yazıtın yer aldığı kırık iki parçası, günümüzde tapınağın doğusunda yer alan sunağın yanındaki kaldırımında yeniden bir araya getirilmiştir¹³⁵. Hem arşitrav hem de dış sırasının üstünde, inci-makara dizisi ile ion kymathionundan oluşan taç profili bulunmaktadır. Geisonun üstünde, akanthus dalları ve palmetlerle çevrelenmiş aslan başı çörtlenler içeren, zengin bir şekilde dekore edilmiş sima yer almaktadır¹³⁶.

¹³⁰ Rumscheid 1998, 119; Şahin 2002, 39.

¹³¹ Şahin 2002, 39.

¹³² Rumscheid 1998, 124; Şahin 2002, 39.

¹³³ Rumscheid 1998, 124.

¹³⁴ Gruben 2001, 420.

¹³⁵ Rumscheid 1998, 124.

¹³⁶ Gruben 2001, 420; Şahin 2002, 39-40.

Tapınağın doğu cephesinin mimari dekorasyon işçiliği, batı cephesinden farklıdır. Doğudaki bezemeler ayrıntılı olarak işlenmiş, dışbükey profillere ve keskin kesimli hatlara sahip iken; batıda bu ince işçilik yerini daha kaba detaylara bırakmıştır. Bu üslup farklılığı, tapınağın tamamlanmasının uzun zaman aldığını ve Priene’de mermer kalitesinin düştüğünü göstermektedir¹³⁷.

Athena Polias Tapınağı’nın yapımına, MÖ 4. yüzyılın ortalarında kentin yeni düzenlendiği¹³⁸, Yunan sanatının 100 yıl önce ulaştığı seviyede istikrarlı bir şekilde ilerlediği bir dönemde başlanmış olmalıdır¹³⁹. Mimari dekorasyonları, Anadolu’nun diğer yazıtları ile tarihlendirilebilen yapılarıyla karşılaştırıldığında, tapınağın yapı faaliyetlerinin kentin kuruluşundan İmparator Augustus dönemine kadar uzun bir kesinti olmaksızın, sürekli veya birbirini takip eden birçok aşamada devam ettiğini göstermektedir¹⁴⁰.

İlk yapım evresinde, bir kült yeri olarak kullanılabilmesi için yeterli olan; cella, doğu portikosu ve alınlık ile uzun kenarların ilk dört sütununun tamamlandığı bilinmektedir. Ancak tapınağın batı cephesi tamamlanamamış, sunak eksik kalmıştır. III. Aleksandros ile bağdaştırılan bu süreç, Aleksandros’un Pers ordusunu mağlup ettiği MÖ 334’deki Granikos Savaşı’ndan kısa bir süre sonra, tapınağın pronaos duvarlarından

¹³⁷ Rumscheid 1998, 130-131.

¹³⁸ Schede 1964, 30; Rumscheid 1998, 117; Hennemeyer 2013, 181.

¹³⁹ Schede 1964, 30.

¹⁴⁰ Rumscheid 1998, 132; Hennemeyer 2013, 181.

birinin ön cephesine yerleştirilen bir adak yazıtına dayanmaktadır¹⁴¹. Takip eden süreçte inşaat çalışmaları yavaşlayarak diğer kamusal yapı projeleriyle birlikte devam etmiştir¹⁴².

MÖ 2. yüzyılın ortalarında, yarım sütunlar ve heykellerle çevrili görkemli sunağın inşa edildiği ve daha önce hangi biçimde mevcut olduğunu bilmediğimiz, Phidias'ın Athena Parthenos'unun üçte bir oranında küçültülmüş bir kopyası olan yeni kült heykelinin, kaidesine yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Hellenistik bir hükümdar olan Kappadokialı II. Orophernes'e ait birkaç gümüş sikke, bir tür bağış göstergesi olarak kült heykeline ait kaidenin temeline bırakılmıştır¹⁴³.

Tapınağın inşaat faaliyetlerinin yeniden ivme kazandığı bundan sonraki ilk önemli yapı evresi; Hellenistik Dönem boyunca Athena Polias kültüne hizmet eden yapının, İmparator Augustus döneminde imparatorluk kültürünü de bünyesine dahil etmesiyle bağdaştırılmaktadır. Bunun en önemli göstergesi, tapınağın doğu cephesi arşitravında yer alan ithaf yazıtıdır; bu yazıt, tapınağın halk tarafından Tanrıça Athena Polias ile İmparator Augustus'a adandığını bildirmektedir¹⁴⁴. Tapınağın yeniden adanması ile birlikte, batı cephesi ve peristasisin kalan sütunları daha kapsamlı ve büyük çaba gerektiren bu son inşaat aşamasında tamamlanmıştır. Cellanın kapısına, üst basamağındaki yazıt ile Tanrıça Athena Polias ile İmparator Augustus'a adandığı bildirilen üç basamaklı bir mermer merdiven eklenmiştir. Yazıtlı heykel kaideleri ve plastik buluntular ışığında izlenebilen

¹⁴¹ Schede 1964, 30; Rumscheid 1998, 132; Gruben 2001, 422; Hennemeyer 2013, 185.

¹⁴² Rumscheid 1998, 132.

¹⁴³ Gruben 2001, 422.

¹⁴⁴ Rumscheid 1998, 132; Steuernagel 2010, 249; Hennemeyer 2013, 192.

devam eden süreçte, imparatorluk ailesinin diğer üyeleri de buradaki imparatorluk kültürüne entegre olmuşlardır¹⁴⁵.

3.2.1. Plastik Buluntular

Cellanın batı ucunda, opisthodomos duvarına bitişik büyük bir kaidenin temeli ortaya çıkarılmıştır. Bunun üzerinde, Pausanias'ın bahsettiği¹⁴⁶ tapınağın kült heykeli durmuş olmalıdır¹⁴⁷.

Heykel, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait kent sikkelerinden gördüğümüz üzere¹⁴⁸; Atina'daki Parthenon'da bulunan Athena Parthenos'un Phidias tarafından yapılan altın fildişi heykelinin bir taklidi¹⁴⁹ olup, ahşap çekirdek üzerine altın ve bronz kaplamalarla fildişi ve mermerden yapılmıştır¹⁵⁰. Athena Polias'a ait olduğu düşünülen

¹⁴⁵ Hennemeyer 2013, 192.

¹⁴⁶ Pausanias 7. 5. 5.

¹⁴⁷ Dilettanti 1881, 31; Smith 1900, 146; Wiegand – Schrader 1904, 110-111; Rumscheid 1998, 121.

¹⁴⁸ Regling 1927, 106-108, 111-112, 115-116, Nr. 191-197, 209, 211, 220-221, Taf. IV 191, 194, V 209, 211, 220-221; Schede 1964, 33, 35, Abb. 43.

¹⁴⁹ Schede 1964, 33, 36; Rumscheid 1998, 121; Gruben 2001, 422. Tanrıça, miğfer ve aegis içinde, kalkanı ve mızrağıyla birlikte sağ elinde bir sütun tarafından desteklenen küçük bir Zafer Tanrıça'sı tutmaktadır. Bkz. Schede 1964, 36.

¹⁵⁰ Rumscheid 1998, 121.

heykelden günümüze; hafifçe kalkık bir sol ayağın ön kısmı, sol el parçası, sol kol parçaları ve Nike'nin yıldızlı bronzdan yapılmış kanatları kalmıştır¹⁵¹.

Tapınağın pronaosunun duvarlara bitişik kenarlarında, üzerine heykellerin yerleştirildiği kaideler sıralanmıştır. Burada bir figürün parçaları, bir kadın başı ve aralarında Roma İmparatoru Claudius'un bir portresi de dahil olmak üzere heykel kalıntıları bulunmuştur¹⁵²:

Claudius başının arka kısmı, kulaklar ve burnun tamamı eksiktir¹⁵³. İmparator idealizmden uzak, gerçek fizyonomik özellikleriyle betimlenmiştir. Geniş dikdörtgen bir alın, keskin göz yuvaları, hafif sarkık üst göz kapakları, belirgin göz altı torbaları, hafifçe içe çekilmiş yanaklar ve hafif sarkık gerdan dikkat çekmektedir. Alın üstündeki hilal biçimli saç bukleleri, Iulius-Claudiuslar sülalesine özgü; sol göz üzerinde bir çatal, sağ göz üzerinde ise bir kıskaç motifi oluşturmaktadır (Lev.V-14). Aynı tipteki portreler Almanya'daki Herzog Anton-Ulrich Müzesinde ve Kopenhag'da sergilenmektedir¹⁵⁴. Bugün Londra'daki British Museum'da bulunan eser, Athena Polias Tapınağı'ndaki imparatorluk kültürüne işaret etmekte, imparatorluk ailesinin diğer üyelerinin de buradaki imparatorluk kültürüne entegre olduklarını göstermektedir¹⁵⁵.

¹⁵¹ Dilettanti 1881, 31; Smith 1900, 152-153, Nr. 1150; Wiegand – Schrader 1904, 110-111; Schede 1964, 36.

¹⁵² Smith 1900, 146; Rumscheid 2002, 79.

¹⁵³ Smith 1900, 156, Nr. 1155.

¹⁵⁴ Özgan 2013, 250-251, Res. 165 b-c, 166 a-b.

¹⁵⁵ Rumscheid 2002, 79.

3.2.2. Nümismatik Buluntular

Tapınağın cellasının batı ucunda bulunan, Athena Polias kült heykeline ait olduğu düşünülen kaidenin temelinde; Kappadokia Kralı II. Orophernes'e ait, MÖ 158/157'ye tarihlendirilen gümüş sikkeler bulunmuştur. Üç adet sikkenin temel tabakasının altında, kendileri için özel olarak hazırlanmış küçük oyuklarda bulunması nedeniyle, daha önce hangi biçimde mevcut olduğunu bilmediğimiz yeni kült heykelinin Orophernes tarafından başlanılmış olduğu düşünülmektedir¹⁵⁶. Bu da bize heykelin dikiliş tarihini vermektedir¹⁵⁷. Bulunan gümüş tetradrahmilerin tamamının (toplamda 6 adet) Priene darphanesinde basıldığı düşünülmektedir. Sikkelerin ön yüzünde sağa dönük, sakalsız ve diademli Orophernes'in başı; arka yüzlerinde ise ayakta ve sola dönük, uzun, kolsuz ve kuşaklı bir chiton giyen ve kaldırdığı sağ elinde bir çelenk tutan Nike yer almaktadır. Sol

¹⁵⁶ Newton – Clarke 1871, 22; Dilettanti 1881, 25-27; Smith 1900, 146; Wiegand – Schrader 1904, 111; Regling 1927, 44; Schede 1964, 33; Gruben 2001, 422. Orophernes, V. Ariarathes'i tahtından indirerek krallığı ele geçirdiğinde, ihtiyaç anında kullanabilmek amacıyla Prienelilere 400 talent emanet etmiştir. Ancak Ariarathes, kontrolü yeniden ele geçirince bu parayı Prienelilerden talep etmiştir. Prieneliler, emaneti yalnızca onu veren kişiye iade edeceklerini belirterek talebi reddetmiş ve bunun sonucunda büyük acılar çektikleri bir savaşa dahil olmuşlar, kent kuşatma altına alınmıştır. Prieneliler, yardım talebiyle Rodoslulara ve Roma Senatosu'na başvurmuş, Senato'nun müdahalesiyle savaş sona ermiş ve 400 talent Orophernes'e iade edilmiştir. Orophernes'in, Prienelilerin sadakatine olan minnettarlığının bir göstergesi olarak, heykeli adanmış olabileceği düşünülmektedir. Bkz. Newton – Clarke 1871, 21-23; Blümel – Merkelbach 2014, 29.

¹⁵⁷ Smith 1900, 146.

alandan, Nike'nin yanında profilli bir kaide ve üzerinde bir baykuş bulunmaktadır¹⁵⁸ (Lev.V-15).

Priene'nin MÖ 350/340 yılına tarihlendirilen ilk bronz sikkelerinden, Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerine kadar, ön yüzde miğferli başı ile betimlenen Tanrıça Athena¹⁵⁹; İmparatorluk Dönemi ile birlikte sikkelerin arka yüzünde Athena Parthenos kült heykeli biçiminde de tasvir edilmiştir:

İmparator Augustus'un sikkelerinde; ön yüzde imparatorun, arka yüzde ise Tanrıça Athena'nın başı yer almaktadır. Kent tanrıçası ve Augustus'u birlikte onurlandıran bu sikkeler, tapınağın Athena ile Augustus'a adanmasıyla paralellik göstermektedir¹⁶⁰ (Lev.VI-16).

İmparator Vespasianus (?), Hadrianus, Septimius Severus, Severus Alexander ve Valerianus sikkelerinde; ön yüzde imparatorların, arka yüzde ise Athena Parthenos kült heykelinin tasviri yer almaktadır¹⁶¹. Athena, cepheden görünür şekilde ayakta durmakta ve chiton giymektedir. Başında Korinth miğferi bulunan tanrıça, sol eliyle dikey bir mızrağın önünde duran bir kalkan, uzanmış sağ elinde ise kendisine çelenk takan bir Nike tutmaktadır. Ayrıca ayaklarının dibinde, kıvrılarak yükselen bir yılan tasviri bulunmaktadır (Lev.VI-17)¹⁶².

¹⁵⁸ Newton – Clarke 1871, 19-25; Dilettanti 1881, 26; Regling 1927, 44.

¹⁵⁹ Regling 1927, 2, 46, Nr. 45-46, Taf. I 45-46.

¹⁶⁰ Regling 1927, 104, Nr. 187-189, Taf. IV 187-189.

¹⁶¹ Regling 1927, 106-108, 110-112, 114-116, Nr. 191-197, 209, 211, 220-221, Taf. IV 191, 194, V 209, 211, 220-221.

¹⁶² <https://ikmk.smb.museum/object?lang=en&id=18214267&view=vs> (12.02.2024).

3.2.3. Küçük Buluntular

Tapınağın cellasının batı ucunda bulunan ve Athena Polias kült heykeline ait olduğu düşünülen kaidenin temelinde; içine lal taşı yerleştirilmiş altın bir yüzük parçası, altın zeytin yaprakları, terrakotta mühür ve bazı altın kırıntıları bulunmuştur¹⁶³.

Saf altından yapılmış, 12,95 g ağırlığındaki yüzüğün ortasına, profilden kazınmış miğferli bir Athena başı yerleştirilmiş ve etrafı defne çelengi ile çevrelenmiştir. Defne çelengi, yüksek kabartma ince altın tellerle yapılmış ve yüzüğe lehimlenmiştir. Ancak zamanla asidin sert etkileri nedeniyle lehim tahrip olmuş ve bu sebeple çelenk artık sadece düzensiz aşınmış girintiler halinde tanınabilir hale gelmiştir¹⁶⁴ (Lev.VI-18). Cella içerisinde bulunan bu eser, tapınıktaki Athena kültüne işaret etmektedir.

3.2.4. Epigrafik Buluntular

Athena Polias Tapınağı'nın kuzeydoğu antasının en üst bloğunun ön yüzünde bir adak yazıtı yer almaktadır. "Kral Aleksandros'un tapınağı Athena Polias'a adadığını" bildiren bu yazıt¹⁶⁵, tapınağın Athena Polias'a ait olduğunu belgelemekte, aynı zamanda tapınağın tarihini aydınlatmakta ve III. Aleksandros'un kentle ve tapınakla olan ilişkisine dair kanıt sunmaktadır (Lev.VI-19). Bugün Londra'daki British Museum'da bulunan yazıt, MÖ 334-323 civarına tarihlendirilmektedir. Bu ithaf büyük olasılıkla, III.

¹⁶³ Dilettanti 1881, 26; Wiegand – Schrader 1904, 111, Abb. 80.

¹⁶⁴ Wiegand – Schrader 1904, 111, Abb. 80; Regling 1927, 144-145.

¹⁶⁵ Dilettanti 1821, 12; Dilettanti 1881, 23; Hicks 1890, 8, Nr. CCCXCIX (399); Smith 1900, 144, 148, Nr. 1129; Hiller von Gaertringen 1906, 129, Nr. 156; Schede 1964, 30, 35, Abb. 41; Rumscheid 1998, 132, Fig. 117; Gruben 2001, 422; Hennemeyer 2013, 185; Blümel – Merkelbach 2014, 369, Nr. 149; Sitz 2023, 78, Fig. 3. 2.

Aleksandros'un Pers ordusunu mağlup ettiği MÖ 334'deki Granikos Savaşı'ndan kısa bir süre sonra, Priene'ye yaptığı bir ziyaret sırasında tapınağa yerleştirilmiştir¹⁶⁶. Bu tarihlerde tapınağın önemli bir ilerleme kaydetmiş inşaat faaliyetlerini, Aleksandros bir bağışla desteklemiş olmalıdır¹⁶⁷. Strabon'un aktarımından öğrendiğimize göre Aleksandros, Ephesos'taki Artemis Tapınağı'nın tüm masraflarını, tapınağın ithaf yazıtında onurlandırılması koşuluyla ödeyeceğini vadettiğinde, Ephesoslular bu teklifi reddetmişlerdir¹⁶⁸. Priene'deki Athena Polias Tapınağı'ndaki yazıt, Prienelilerin böyle bir çekincesi olmadığını ve benzer bir bağışı kabul ettiklerini düşündürmektedir¹⁶⁹.

Tapınağın Athena Polias'a adandığını gösteren bir başka epigrafik veri, tapınak içerisinde bulunmuş bir heykel kaidesi üzerinde yer alan onurlandırma yazıtından gelmektedir. MÖ 330-300'e tarihlendirilen yazıt; Eumenes'in oğlu Menedemos'un, Athena Polias'ın eski rahibesi olan kızı Niko'yu onurlandırıldığını bildirmektedir¹⁷⁰.

¹⁶⁶ Smith 1900, 144; Hiller von Gaertringen 1906, 129, Nr. 156; Blümel – Merkelbach 2014, 369, Nr. 149. Yazıtın, III. Aleksandros'un Babylon'dan Yunan kentlerinin politikasına müdahale ettiği saltanatının son yılına ait olabileceği de düşünülmektedir. Bkz. Blümel – Merkelbach 2014, 369, Nr. 149.

¹⁶⁷ Dilettanti 1881, 23; Rumscheid 1998, 132, Fig. 117; Gruben 2001, 422; Blümel – Merkelbach 2014, 369.

¹⁶⁸ “...Yeni tapınağın ithaf yazıtında onurlandırılması koşuluyla Büyük İskender, Ephesoslulara bundan önceki ve gelecekteki bütün harcamaları ödemeyi vadetti; fakat onlar bunu istemediler, tıpkı tapınağın kutsallığına saygısızlıkla ve soygunla şeref kazanmayı istemedikleri gibi...” Bkz. Strabon XIV. 1. 22.

¹⁶⁹ Hicks 1890, 8.

¹⁷⁰ Hiller von Gaertringen 1906, 130, Nr. 160; Blümel – Merkelbach 2014, 376-377, Nr. 167.

Hellenistik Dönem boyunca Athena Polias kültüne hizmet eden tapınağın, İmparator Augustus döneminde, imparatorluk kültürünü de bünyesine dahil ettiğini kanıtlayan 3 adak yazıtı bulunmuştur:

Athena Polias Tapınağı'nın ön cephe arşitravında, fascialar üzerinde bulunan ithaf yazıtında, İmparator Augustus tanrı olarak nitelendirilmekte ve tapınağın halk tarafından Athena Polias ile Tanrı Augustus'a adandığı bildirilmektedir¹⁷¹.

Athena Polias Tapınağı'nın cellaya çıkan üç basamaklı mermer merdivenin üst basamağında yer alan yazıtta, İmparator Augustus tanrı olarak nitelendirilmekte ve Marcus oğlu Marcus Antonius Rusticus'un tapınağın üç basamaklı merdivenini Athena Polias ile Tanrı Augustus'a bağışladığı bildirilmektedir¹⁷².

Athena Sunağı arşitravında yer alan yazıtta, İmparator Augustus tanrı olarak nitelendirilmekte ve sunağın halk tarafından Athena Polias ile Tanrı Augustus'a adandığı bildirilmektedir¹⁷³.

İmparatorluk ailesinin diğer üyelerinin de tapındaki imparatorluk kültüne dahil olduklarını gösteren epigrafik veri, Athena Polias Tapınağı'nın terasında bulunan bir

¹⁷¹ Hiller von Gaertringen 1906, 129-130, Nr. 157; Rumscheid 1998, 124; Blümel – Merkelbach 2014, 371-372, Nr. 153; Sitz 2023, 79.

¹⁷² Wiegand – Schrader 1904, 110; Hiller von Gaertringen 1906, 130, Nr. 159; Hennemeyer 2013, 192; Blümel – Merkelbach 2014, 373, Nr. 156.

¹⁷³ Wiegand – Schrader 1904, 126; Hiller von Gaertringen 1906, 130, Nr. 158; Blümel – Merkelbach 2014, 372-373, Nr. 154-155. Yazıt, MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilen sunağın orijinal ithafına ait olmayıp muhtemelen yeni tamamlanan tapınağın Athena ve Augustus'a adanmasıyla paraleldir. Bkz. Wiegand – Schrader 1904, 126; Hiller von Gaertringen 1906, 130, Nr. 158; Blümel – Merkelbach 2014, 372-373, Nr. 154-155.

heykel kaidesi üzerinde yer alan yazıttan gelmektedir. Yazıt, İmparator Augustus'u tanrı, kızı Iulia'yı da tanrıça olarak nitelemekte ve Tanrıça Iulia'ya halk tarafından bir heykel adandığını bildirmektedir¹⁷⁴.

3.3. Sardis Artemis Tapınağı

Lydia'nın başkentliğini yapmış olan Sardis antik kenti, günümüzde Manisa ili, Salihli ilçesine bağlı Sart Mahallesi yakınlarında yer almaktadır¹⁷⁵. Ege kıyısından Anadolu'nun içlerine uzanan ana yollar üzerinde stratejik bir noktada, Bozdağları'nın (Tmolos Dağları) eteklerinde yer alan kent; Gediz Nehri'nin (Hermos Nehri) suladığı verimli ovaya ve Marmara Gölü'ne (Gyges Gölü) hakim bir konumdadır¹⁷⁶.

Sardis'teki Artemis Tapınağı, Akropolis'in batısında, Tmolos Dağları'nın eteklerinde Paktalos nehir yatağına açılan bir vadide, şehir dışı bir kutsal alanda konumlandırılmıştır (Lev.VII-20). Tapınağın batı cephesinin önünde yer alan sunağın Arkaik Dönem kireçtaşı bloklarından anlaşıldığı üzere, kutsal alan tapınaktan çok daha eskilere uzanmakta ve pagan yaşamı boyunca birbiriyle örtüşen çeşitli kültürleri barındırmış olsa da esas sahibi Artemis'i ağırlamaktadır¹⁷⁷.

¹⁷⁴ Hiller von Gaertringen 1906, 146, Nr. 225; Blümel – Merkelbach 2014, 406, Nr. 213.

¹⁷⁵ Sevin 2016, 224, 328.

¹⁷⁶ Cahill 2010, 75.

¹⁷⁷ Yegül 2010, 363; Cahill 2019, 24; Yegül 2020, 1. Tapınağın doğu cellasında yapılan stratigrafik sondajlar ve tapınakta gerçekleştirilen çeşitli araştırmalar, mevcut yapının altında daha eski bir tapınak olmadığını ortaya koymuştur. Bununla birlikte, Lidya ve Pers dönemlerinde alanın sürekli olarak kullanıldığına ve Hellenistik tapınaktan önce

Tapınak genel olarak iyi korunmuş olmakla birlikte; batı ucu, kuzey ve güney peristasis sütunları ve çatısı tamamen kaybolmuş, değiştirilmiş veya hiç tamamlanamamıştır (Lev.VII-21). Entablaturünden geriye sadece bir tam ve iki parçalanmış arşitrav bloğu kalmış; friz, korniş ve alınlığa dair hiçbir emare bulunamamıştır¹⁷⁸. Çok sayıda düz ve imbrex örtü tipindeki mermer çatı kiremitleri, yapının kısmen veya tamamen ince bir çatıyla örtüldüğünü ve kiremitlerinin birçok kez onarılıp değiştirildiğini göstermektedir. Kiremitlerin gözden geçirilmesini de içeren onarım ve yenileme çalışmaları, muhtemelen MS 17 yılında Batı Anadolu'da ciddi hasara neden olan depremden kaynaklanmış olmalıdır¹⁷⁹.

Tapınağın cephesi, Ephesos'taki Artemis Tapınağı ve Magnesia ad Maeandrum'daki Artemis Leukophryene Tapınağı'na benzer şekilde batıya dönüktür¹⁸⁰. Yapı, kısa kenarlarında 8, uzun kenarlarında 20 sütun bulunan, ion düzeninde, pseudodipteros plan tipinde bir tapınaktır¹⁸¹ (Lev.VIII-22). Ancak tapınağın mimarisi, Chrysa'daki Apollon Smintheus Tapınağı ve Ankyra'daki Augustus ve Roma Tapınağı gibi Anadolu'nun tipik Geç Hellenistik ve Roma Dönemi pseudodipterosları ile karşılaştırıldığında sıra dışı görünmektedir; bu sebeple, Grek tapınak mimarisinin geleneksel kategorilerine yerleştirilmesi zordur¹⁸². Pronaos ve opisthodomos, önde ileri

tanrıçaya adanmış bir kutsal alanın varlığına dair kanıtlar bulunmaktadır (Arkaik sunak, celladaki kaide temeli, seramikler). Arkaik sunak ve kaide temeli, Hellenistik tapınağın tasarımına zemin hazırlamış olmalıdır. Bkz. Yegül 2020, 159.

¹⁷⁸ Yegül 2010, 363; Yegül 2020, 1, 138-139.

¹⁷⁹ Yegül 2020, 1-2.

¹⁸⁰ Yegül 2010, 363; Yegül 2020, 1.

¹⁸¹ Gruben 2001, 433; Yegül 2020, 7.

¹⁸² Yegül 2020, 3.

çıkılmış 4, arkada ise 2 sütuna sahiptir. Bu nedenle, yanlardaki pteromalar, pseudodipteros düzeninde olması gerektiği gibi tapınağın etrafını eşit genişlikte ve düzgün bir şekilde çevrelememektedir. Kenarlar normal olarak 2 interaxial genişliğinde iken, uçlarda bu açıklık 3'e çıkmaktadır. Peristasisin sütun arası genişlikleri de eşit değildir; yanlarda 4,99 m iken, önde ve arkada uçlardan merkeze doğru kademeli olarak artarak genişlemektedir¹⁸³. Hellenistik Dönem tapınak mimarisinde olağandışı olan bu tür komplike değişim ve küçülmeler içeren interaxial mesafeler, Ephesos'taki Artemis Tapınağı'nda (Arkaik Evre) da gözlemlenen Arkaik bir uygulamadır¹⁸⁴.

Peristasis dıştan dışa 44,58 x 97,60 m boyutlarında¹⁸⁵ ve 17,87 m yüksekliğindedir¹⁸⁶. Cellanın 1:2,9 oranında, 23 x 67,51 m'lik sıra dışı uzunluğu, ya yine Arkaik bir özelliği yansıtmakta ya da Arkaik görünüm verilmiş bir plan sergilemektedir¹⁸⁷. Temel ve kaide seviyelerinde yapılan ölçümler, cellanın doğu, kuzey ve güney duvarlarında, temellerin oturmasından dolayı kapsamı ve tutarlılığı belirsiz olan bir eğrilik (kurvatur) olduğunu göstermektedir¹⁸⁸. Cellanın içinde, temel taşları üzerindeki konumlarından bilinen iki sıra halinde yerleştirilmiş 12 ince sütun, tavan aralığının azaltılmasını sağlamış ve çatının desteklenmesine yardımcı olmuştur¹⁸⁹. Bu iç sütun dizileri arasındaki mesafe merkezden merkeze 9,30-9,40 m olup, bu da yaklaşık

¹⁸³ Köşelerde 5,32 m'den başlayarak 5,46 m'ye, 6,64 m'ye ve merkezde 7,06 m'ye çıkmaktadır. Bkz. Yegül 2010, 369; Yegül 2020, 7.

¹⁸⁴ Yegül 2010, 369.

¹⁸⁵ Yegül 2010, 369; Yegül 2020, 7.

¹⁸⁶ Yegül 2020, 7.

¹⁸⁷ Yegül 2010, 369; Yegül 2020, 7.

¹⁸⁸ Yegül 2010, 370; Yegül 2020, 9.

¹⁸⁹ Yegül 2010, 369; Yegül 2020, 8, 36.

6,70 m'lik net bir açıklık sağlamaktadır. 6 sütunlu pronaos sundurması 23,01 x 21,05 m, pronaos 18,20 x 17,70 m, ophistodemos 18,20 x 6,01 m boyutlarında olup, duvardan sütun kaidesine kadar ölçülen yan pteromalar 8,23 m genişliğindedir¹⁹⁰.

Tapınağın yapımına, I. Seleukos Nikator'un Lysimakhos'u Sardis yakınlarında yendiği¹⁹¹ MÖ 281 yılındaki Koroupedion Savaşı'ndan kısa bir süre sonra, Seleukoslar döneminde başlandığı düşünülmektedir¹⁹². Bu evre, I. Seleukos Nikator'un zaferinden yedi ay sonra ölmesi nedeniyle, Sardis'e yerleşmiş ve kenti Seleukosların yönetim merkezlerinden biri haline getirmiş olan oğlu I. Antiokhos ve eşi Kraliçe Stratonike ile bağdaştırılmaktadır. MÖ 276-274 yıllarını kapsayan bir Babylon kaydı, Sardis'in bu dönemde Seleukos kralı ve kraliçesinin resmi ikametgâhı olduğunu doğrulamaktadır¹⁹³. Stratonike'nin kentle ve tapınak ile olan bağlantısının en önemli göstergesi; MÖ 254 yılındaki vefatına kadar 26 yıl süresince Sardis'te yaşamış olması ve tapınağa sunduğu, üzerinde "Antigonos'un oğlu Demetrius'un kızı Stratonike'nin (armağandır)" yazan mermer bir adak topudur¹⁹⁴. Yapının, Didyma'daki Apollon Tapınağı ve Ephesos'taki Artemis Tapınağı gibi, ion düzenindeki diğer büyük Arkaik örneklerinin plan ve boyutları

¹⁹⁰ Yegül 2010, 369; Yegül 2020, 8-9.

¹⁹¹ "Sardis kalesinin komutası, kraliyet hazineleriyle birlikte, Lysimakhos tarafından Theodotus'a emanet edildi. Kalenin tahkimatı o kadar güçlüydü ki, Seleukos burayı saldırıyla ele geçirmekten umudunu kesti. Theodotus'u öldürecek olana yüz talant vereceğine dair bir duyuru yapılmasını emretti...Theodotus gece kapıları kendisi açtı; Seleukos'u içeri aldı ve hazineleri ona teslim etti." Bkz. Polyaeus 4. 9. 4.

¹⁹² Hanfmann – Frazer 1975, 75; Yegül 2010, 370-372; Berlin – Kosmin 2019, 237-238; Yegül 2020, 10, 159.

¹⁹³ Kosmin 2019, 81-82; Yegül 2020, 160-161.

¹⁹⁴ Yegül 2020, 161-162.

düşünüldüğünde, başlangıçta bir dipteros olarak tasarlandığı kabul edilmektedir¹⁹⁵. Bir podyum üzerinde yükseltilmiş tapınağın inşası, Hellenistik evresi boyunca, mermer çatı kiremitleriyle örtülü tamamı mermerden yapılmış cellasından öteye gidememiş, peristasis sütunları ayağa kaldırılmamıştır. Bu evrede, Arkaik Dönem sunağı büyütülmüş ve muhtemelen tapınağın batı cephesine mermer basamaklar, rampa veya her ikisi aracılığıyla bağlanmıştır¹⁹⁶.

Tapınağın bundan sonraki yapı evresi, MS 123/124 yılında büyük Anadolu turu kapsamında Sardis'e gelen İmparator Hadrianus'un kente ikinci neokoros imtiyazını vermesiyle ilişkilendirilmektedir¹⁹⁷. Büyük çaplı inşaat faaliyetlerinin yeniden başladığı Roma Evresi'nde tapınak; pseudodipteros bir düzenleme izleyecek şekilde yeniden yapılandırılmış, ancak planın gerektirdiği toplam 64 sütundan sadece 15 ya da 16'sı tamamlanmıştır. Geç Hadrianus ya da Erken Antoninus Pius döneminde cella, birinde imparatorluk kültürünü (doğu cella), diğerinde ise tanrıçayı (batı cella) barındıracak şekilde, 0,90 m kalınlığında bir duvar (doğu çapraz duvarı) inşa edilerek sırt sırta dayalı iki eşit mekana bölünmüş ve imparatorlar ile eşlerine ait heykeller doğu cellaya yerleştirilerek yapı imparatorluk kültürünü bünyesine dahil etmiştir¹⁹⁸. Cellayı opisthodomostan ayıran boş doğu duvarına, 6,08 m genişliğinde, sövelerindeki bezemeleriyle Geç Hadrianus dönemine tarihlendirilen anıtsal bir kapı açılmış¹⁹⁹ ve tabanı çevre pteromaların tabanından yaklaşık 1,60-1,70 m daha yüksek olan doğu cellaya erişimi sağlamak için merdivenler inşa edilmiştir. Batı cella, tapınağın orijinal batı duvarı yıkılarak ve bir kapı

¹⁹⁵ Yegül 2010, 370; Yegül 2019, 135; Yegül 2020, 225, 229.

¹⁹⁶ Yegül 2010, 375-376; Yegül 2020, 9, 11, 36.

¹⁹⁷ Burrell 2004, 281-284; Yegül 2010, 382; Yegül 2020, 221-222.

¹⁹⁸ Yegül 2010, 376, 382; Yegül 2020, 9-10, 36, 193-194.

¹⁹⁹ Yegül 2012, 105; Yegül 2020, 9, 36.

ile merdivenler içeren yeni bir batı duvarı inşa edilerek genişletilmiştir²⁰⁰. Batı cella, orijinal cellanın batı ucuna ve batı pronaosun bir kısmına denk geldiğinden ve zemin seviyelerinde büyük bir farklılık yarattığından, alt pronaos doldurulmuş; bu alandaki sütunlar (4'ü celladan ve 4'ü pronaostan) kaldırılmış ve yerlerine yeni bir iç destek sistemi yerleştirilmiştir²⁰¹ (Lev.VIII-23).

MS 4. yüzyıldan itibaren, azalan kaynaklar ve pagan inançlarına karşı yürütülen politikalar nedeniyle inşaat faaliyetleri yavaşlamış ve²⁰² Artemis Tapınağı, çağdaşı Didyma'daki Apollon Tapınağı gibi hiçbir zaman bitirilememiştir²⁰³. Nümismatik verilere göre MS 400 yıllarında, tapınağın güneydoğu köşesine küçük bir kilise inşa edilmiştir²⁰⁴. Kilisenin ana kapısı, doğrudan tapınağın güney pteromasına açılmaktadır. Güney antanın iç duvarlarına ve doğu kapısının mermer sövelerine oyulmuş çok sayıda Hristiyan haçına bakılırsa, tapınağın doğu portikosunun tamamının kilise için bir tür atrium işlevi görmüş olması da muhtemeldir. Tapınak sonraki yüzyıllarda, Akropol'den inen heyelanlar nedeniyle çakıl, toprak ve alüvyon birikintileri altında gömülü kalmıştır²⁰⁵.

²⁰⁰ Yegül 2020, 9, 36.

²⁰¹ Yegül 2020, 36-37.

²⁰² Yegül 2020, 11-12.

²⁰³ Lauter 1986, 184; Yegül 2020, 2-3.

²⁰⁴ Butler 1922, 113; Hanfmann – Buchwald 1983, 195; Jacobs 2013, 289, 335; Yegül 2020, 12.

²⁰⁵ Yegül 2020, 12.

3.3.1. Plastik Buluntular

1882-1996 yılları arasında yapılan kazılarda, tapınağın içinde ve yakınında kolosal boyutta 3 erkek ve 2 kadın mermer heykel başı bulunmuştur. Ayrıca en az üçünün, bir erkek ve iki kadın olmak üzere farklı bireyleri temsil ettiği düşünülen çok sayıda kolosal heykel fragmanı da ele geçirilmiştir. Bu eserlerden beşi, geçici olarak İmparator Antoninus Pius, İmparator Marcus Aurelius, İmparator Commodus, Yaşlı Faustina ve Lucilla olarak tanımlanmıştır. Üç küçük parçadan ikisinin ise İmparator Hadrianus ve eşi Sabina'ya ait olabileceği düşünülmektedir²⁰⁶.

Aynı alan ve yapı içerisinde bulunan bu imparatorluk heykel grubu, imparatorluk kültürünün Sardis Artemis Tapınağı'na dahil edildiğini kanıtlamaktadır. Kentin ikinci neokoros ayrıcalığını İmparator Antoninus Pius ya da son zamanlarda yapılan araştırmalara göre İmparator Hadrianus döneminde aldığı varsayımı, cellanın bölünmesini ve bu kolosal hanedan heykellerinin amacını açıklamakta, ayrıca tapınağın Roma Evresi için makul bir tarih vermektedir²⁰⁷.

Bu büstlerin akrolitlere ait olması muhtemeldir. Bu durum, yüz ve boyun gibi vücutlarının açıkta kalan kısımlarının mermerden yapılmış olduğunu, ancak gövdelerinin ahşap, kalıplanmış sac ya da bronzdan tamamlandığını ve boyandığını göstermektedir. Bazı vücut parçaları, gerçek bir kumaşla örtülerek ahşap bir armatür üzerine yerleştirilmiş olabilir. Heykellerin arka kısımları ağırlıklarını hafifletmek için oyulmuştur. Başların arkasında bulunan çok sayıda kesik ve dübel delikleri, heykellerin metal çubuklar, mermer mandallar veya ahşap destekler ile cella duvarlarına sabitlendiğini göstermektedir. Bu figürler oturur veya ayakta durur vaziyette, cepheden veya açılı olarak

²⁰⁶ Yegül 2020, 193, 198, Table 3. 1.

²⁰⁷ Yegül 2020, 193-194.

görülecek biçimde, sütunların arasına ve yeni oluşturulan doğu cellanın duvarlarına yerleştirilmiştir²⁰⁸.

Yaşlı Faustina olarak tanımlanan portre, cellanın batı ucunda, yaklaşık bir metrelik moloz yığınının üzerinde yüzüstü yatar vaziyette bulunmuştur²⁰⁹. Bugün Londra'daki British Museum'da bulunan, 176 cm yüksekliğinde, 75 cm genişliğinde, 78 cm derinliğinde²¹⁰, ince taneli beyaz mermerden yapılmış eserin; burun ile dudaklarının bir bölümü ve boynun özellikle sağ tarafı alçı ile onarılmıştır. Sağ kulak kenarı tahrip olmuş, sol kulağın kenarı ise neredeyse tamamen kopmuştur. Saçlarda ve yüzün çeşitli yerlerinde çatlak ve kırıklar mevcuttur. Saçtaki ince matkap kanalları, saç tellerini tek tek ayırmaktadır. Gözbebekleri ve irisler plastik olarak işlenmemiş, ancak gözyaşı kanalları belirtilmiş ve kaşların kılları oyulmuştur²¹¹ (Lev.IX-24).

Antoninus Pius olarak tanımlanan portre, Yaşlı Faustina'ya ait başın bulunduğu yerin yakınında ortaya çıkarılmıştır²¹². Eser, sağ yanaktan boynun altına kadar korunmuş olup, üst dudağın büyük bir kısmı kayıptır. Başın kuvvetlice sola döndürülmüş olması, boyun kaslarının oldukça gergin gösterilmesine neden olmuştur. Çene ve yanakları kaplayan, matkabın serbestçe kullanıldığı sakal, dolgun alt dudak altında küçük bir üçgen şeklinde görülmektedir. Bıyık, hafifçe açık olan ağzın köşelerini kaplamaktadır. Eser

²⁰⁸ Yegül 2020, 193.

²⁰⁹ Butler 1922, 7-8, III. 2; Yegül 2020, 194.

²¹⁰ https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1936-0310-1 (08.01.2024).

²¹¹ İnan – Rosenbaum 1966, 75.

²¹² Butler 1922, 63-64, III. 57; İnan – Rosenbaum 1966, 75.

oldukça tahrip olmuş olmasına rağmen, Antoninus Pius'un diğer portreleriyle karşılaştırılarak kimliği doğrulanabilmiştir²¹³ (Lev.IX-25).

Tapınağın güney pteromasında, diğerinden daha fazla tahrip olmuş bir başka sakallı erkek başı ve yakınında bir el parçası ile bir başparmağın üst eklemi bulunmuştur. Eser, burun ortasından boyun hizasına kadar korunmuş, ancak sakal ve tüm yüz hatları kasıtlı olarak tahrip edilmiş ve geriye şekilsiz bir mermer kütlesi kalmıştır²¹⁴. Hanfmann'ın, MÖ 220-214 yılları arasında Sardis'i elinde tutan, dönemin tek sakallı Seleukos'u Achaeus'un özellikleriyle birleşen Erken Hellenistik Dönem bir Zeus tasviri olduğunu ileri sürdüğü eser²¹⁵, Butler ekibinin üyeleri Buckler ve Robinson tarafından İmparator Marcus Aurelius olarak tanımlanmakta ve Smith'in stilistik değerlendirmeleri bu görüşü desteklemektedir²¹⁶ (Lev.X-26).

Tapınağın hemen kuzeyinde, ön kısmı kırık burun dışında neredeyse hiç bozulmamış kolosal bir kadın portresi bulunmuştur²¹⁷. Eserin geniş ve oval yüzü, Yaşlı Faustina'nın portresinde olduğu gibi olağan dışı iri gözleri, yarım daire oluşturan kavisli

²¹³ İnan – Rosenbaum 1966, 74-75.

²¹⁴ Butler 1922, 66-67, III. 61; Yegül 2020, 194.

²¹⁵ Hanfmann – Ramage 1978, 104; Yegül 2020, 194. Hanfmann, tapınağın Seleukoslar döneminde inşa edilmeye başlandığı dönemde, Artemis (batıya bakan) ve Zeus'a (doğuya bakan) atfedilen iki bölümlü bir tasarımla planlandığını düşünmüştür. Ancak cellanın bu şekilde bölünmesinin, MÖ 220-213 yılları arasında Sardis'i yöneten Hellenistik general Achaeus'un hükümdarlığı sırasında gerçekleştiğini de öne sürmüştür ve bu tezini tapınakta bulunan başı, kültünün Artemis'e katıldığına inandığı Zeus/Achaeus olarak tanımlayarak desteklemiştir. Bkz. Yegül 2020, 154-155.

²¹⁶ Greenewalt – Rautman 2000, 676.

²¹⁷ Butler 1922, 147-148, III. 164; Hanfmann – Ramage 1978, 166-167; Yegül 2020, 194.

kaşları, küçük ve açık ağız, yumuşak dalgalar halinde işlenmiş saçları, dolgun yanakları ve genel olarak genç görünümü; alanda bulunan diğer heykellerden farklı olduğunu düşündürmüş ve farklı görüşleri tetiklemiştir²¹⁸. Hanfmann, bu figürün Artemis'e ait bir akrolit olabileceği önerisinde bulunmuş; Buckler ve Robinson, Faustina Minor (Genç Faustina); Smith, Burrell ve Yegül ise Marcus Aurelius'un kızı Lucilla'nın tasvir edilmiş olabileceğini belirtmişlerdir²¹⁹ (Lev.X-27). Butler, bu eserin yakınında sadece burnu ve ağız ile alınının bir kısmı dalgalı saçlarla korunmuş başka bir kolosal kadın başı parçası bulmuştur²²⁰. Bu parçanın şu anda nerede olduğu bilinmediği için tanımlanması mümkün değildir²²¹.

Butler'in kazı alanının kalıntıları arasında, sadece kısmen sol göz, burun ve sol yanağı korunmuş bir kolosal kadın başı fragmanı bulunmuştur. Eserin göz küresi, matkapla yontulmuş bir çıkıntı ile alt kapaktan ayrılmıştır. Hafif kemerli geniş burun, derin oyulmuş burun deliğine sahiptir. Hanfmann geçici olarak bu figürün Artemis olabileceğini öne sürmüştür²²². Yegül ise yanağın yumuşak, klasik modellemesine ve gözün keskin, hassas hatlarına dayanarak; Sabina veya Artemis olarak idealize edilmiş bir Sabina olabileceğini önermiş ve Roma'daki Museo Nazionale Romano'daki idealize edilmiş bir Sabina portresiyle karşılaştırılabileceğini belirtmiştir²²³ (Lev.X-28).

Butler'in kazı alanının yakınında bulunan bir erkek başı, şakak, sol kaşın köşesi ve kıvrık saç tutamlarından oluşan yüzün sağ tarafının bir parçasıyla temsil edilmektedir.

²¹⁸ Butler 1922, 147-148, III. 164; Burrell 2004, 106; Yegül 2020, 194-195.

²¹⁹ Hanfmann – Ramage 1978, 166-167; Burrell 2004, 106; Yegül 2020, 194-195.

²²⁰ Butler 1922, 147; Yegül 2020, 195.

²²¹ Yegül 2020, 195.

²²² Hanfmann – Ramage 1978, 98, Nr. 88, Fig. 201; Yegül 2020, 195.

²²³ Yegül 2020, 195, Fig. 3. 57.

Hanfmann, ince işçiliğe dikkat çekerek bu figürün Antoninus Pius'un portresinden daha erken bir döneme ait olabileceğini gözlemlemiştir²²⁴. Yegül'ün düşüncesine göre; alnı bir taç gibi çevreleyen ve dar oluklarla ayrılan gevşek kıvrımlı bukleler ile kaş, figürün Hadrianus olarak tanımlanmasını da bir olasılık haline getirmektedir²²⁵ (Lev.X-29).

Doğu pronaos sundurmasında, sakallı bir erkek başı bulunmuştur. Yüzün sadece alt yarısı ve boyun korunmuştur. Diğer portrelerde olduğu gibi, başın arkası ve boynun bir kısmı ağırlığı azaltmak için oyulmuştur. Güçlü matkap vurguları gözlemlenen dikey tirbuşon bukleli dolgun sakal, Antoninus Pius'unkinden daha kaba ama daha gürdür. Bıyık daha ince, neredeyse kabataslaktır, sadece etli ve dolgun olan üst dudağı hafifçe gölgede bırakmaktadır. Yanaklar daha geniş ve düz, boyun daha kalındır. Boyun çizgisi, heykelin zırlı bir askeri tip olduğunu düşündürmektedir. Smith, boyundaki sakalın derinliği, sakal ve bıyığın bağlantısı, bıyığın inceliği, yanakların dolgunluğu ve nispeten genişliği ve alt dudağın altındaki sakal tutamı gibi özelliklere dayanarak figürü Commodus olarak tanımlamıştır²²⁶. Burrel, stilistik farklılıklara dikkat çekerek bu tanımlamaya karşı çıkmış ve figürü Lucius Verus olarak tanımlamayı tercih etmiştir. Ayrıca, Lucius Verus'un Marcus Aurelius'un ortak naibi olarak tapınakta yer alması gerektiğini dile getirerek bu fikrini desteklemiştir²²⁷ (Lev.X-30).

Portrelerin tümünde geniş ve açık yüz, aralanmış dudaklar, iri ve derin işlenmiş gözler, hafif şaşkın ve dalgın ifadeler gözlenmektedir. Erkek portrelerinin saç ve sakalları matkap kullanılarak, Antoninus Pius'da olduğu gibi kıvrımlı veya Commodus'ta

²²⁴ Hanfmann – Ramage 1978, 105, Nr. 105, Fig. 228; Yegül 2020, 195.

²²⁵ Yegül 2020, 195.

²²⁶ Greenewalt – Rautman 2000, 675-676, Fig. 32; Yegül 2020, 196.

²²⁷ Burrell 2004, 106, Fig. 40; Yegül 2020, 196.

görüldüğü gibi tirbuşon buklelerle gür ve gösterişli bir şekilde işlenmiştir²²⁸. Boynun gergin bir hareketiyle elde edilen başın Antoninus Pius'ta olduğu gibi sola ya da Marcus Aurelius'ta olduğu gibi sağa doğru güçlü dönüşü²²⁹, tanrısal bir görünüm için tipik duruşlardır. Eserlerin eksik veya kötü korunmuş olmaları ile kült heykellerine özgü genellemeler, çoğu portrenin tanımlanmasını zorlaştırmaktadır. Dahası, kolosal portrelerin ikonografisini belirlemek oldukça zordur. Bunun nedeni, bu portrelerin genellikle Roma'da oluşturulan stereotiplerin ve standart modellerin dışında olup, imparatorun yaygın ikonografisinden önemli ölçüde farklılık gösterebilmeleridir²³⁰.

3.3.2. Nümismatik Buluntular

Hellenistik Dönem cellasının merkezinde yer alan ve Artemis kült heykelini taşıdığı düşünülen kaidenin kumtaşından temellerinde; 127'si Hellenistik Dönem'e (55 gümüş sikke, kaidenin doğu tarafında üst kumtaşı tabakasının taşları arasındaki dikey derzlerde; 72 bronz sikke, kaidenin kuzey tarafında üst tabakalar arasındaki diğer dikey derzlerde), 1'i MÖ 6. yüzyılda Lidya Kralı olan Kroisos dönemine (merkezde, temelin iki tabakası arasında) tarihlendirilen 128²³¹ adet sikke bulunmuştur²³².

²²⁸ Yegül 2020, 197.

²²⁹ Steuernagel 2010, 246; Yegül 2020, 197.

²³⁰ Yegül 2020, 197.

²³¹ Butler, bulunan miktarı hatalı olarak 54 adet gümüş tetradrahmi olarak vermiştir. Doğrusu: Gümüş=56 (46 tetradrahmi, 9 drahmi, 1 Kroisos sikkesi); Bronz=72; Toplam=128. Bkz. Bell 1916, V.

²³² Bell 1916, V-VI; Butler 1922, 74-76; Hanfmann – Frazer 1975, 76-77; Yegül 2020, 163.

Butler, ince yassı bir keskiyle bitirilmiş ve tipik Lidya duvar işçiliğiyle karşılaştırılabilecek çok sayıda büyük pi-şekilli kenetlerle birleştirilen sıkıca yerleştirilmiş bloklara ve Kroisos dönemine ait sikkeye dikkat çekerek, kaidenin tapınağın inşasından öncesine ait olduğunu ileri sürmüştür. Ancak Hellenistik Dönem'e tarihlenen sikkelere ve yeniden kullanılan bloklara dayanarak Hanfmann, Seyrig, Newell ve Franke, temelin inşası için MÖ 220-190 yılları arasında bir tarih belirlemişlerdir²³³. Cahill ise tipik Lidya duvar işçiliğine ve tarihlendirmede kullanılan Hellenistik Dönem sikkelerinin üst tabakanın taşları arasındaki dikey derzlerde, Kroisos dönemi sikkelerinin ise yatay tabakalar arasındaki buluntu konumuna dikkat çekerek, Butler'ın temel için verdiği tapınak öncesi tarihin tercih edilmesi gerektiğini belirtmiştir²³⁴.

Cellanın içindeki kült heykeli kaidesinin kumtaşı temelinde bulunan bu 128 sikkelerin tamamının yaklaşık MÖ 200'den öncesine ait olması, tapınağın MÖ 3. yüzyıl sonlarında kullanımda olduğu görüşünü desteklemektedir.

3.3.3. Epigrafik Buluntular

Tapınağın yapımına I. Antiokhos ile eşi Stratonike döneminde başladığı düşünülmekte, kraliyet çiftinin kent ile olan bağlantısını gösteren epigrafik buluntular bu düşünceyi desteklemektedir:

I. Antiokhos dönemine ait MÖ 276-274 yıllarını kapsayan, kil üzerine Akad çivi yazısıyla yazılmış Babylon'dan bir Astronomi Günlüğü, Sardis'in bu dönemde Seleukos Kralı ve Kraliçesi Stratonike'nin resmi ikametgâhı olduğunu doğrulamaktadır. Bu

²³³ Yegül 2020, 164.

²³⁴ Cahill – Greenewalt 2016, 495; Yegül 2020, 164.

belgeye göre; Antiokhos, Suriye'deki Mısır ordusuyla karşılaşmaya giderken, sarayını ve karısını Sardis'te geride bırakmıştır²³⁵.

Bir başka Babylon kaydı, astrolojik takvim içeren bir levha²³⁶; Stratonike'nin MÖ 254 yılının 26 Eylül ile 26 Ekim tarihleri arasında Sardis'te öldüğünü bildirmektedir²³⁷.

Stratonike'nin tapınakla olan bağlantısının göstergesi olan ve MÖ 3. yüzyılda büyük ölçüde tamamlanmış ve kullanılmakta olan bir yapıya işaret eden epigrafik veri; 1910 yılında Artemis Tapınağı'nda bulunan, yaklaşık 36 cm çapında, mavimsi mermerden yapılmış bir adak topu²³⁸ üzerinde yer alan, bir çelenkle çevrelenmiş alçak kabartma yazıttan gelmektedir (Lev.XI-31). Yazıt, "Antigonos oğlu Demetrios'un kızı Stratonike'nin armağanı" olduğunu bildirmektedir²³⁹. Yazıt, MÖ 2. yüzyıl ortalarına tarihlendirilmekte ve dolayısıyla Stratonike'nin yaşamı sırasında, yani MÖ 3. yüzyılın başlarında yapılmış olması gereken adağın Hellenistik Dönem'e ait bir kopyası olduğu

²³⁵ Otto 1928, 9-10; Sachs – Hunger 1988, 344-345, Nr. -273 (29'); Austin 2006, 299-300, Nr. 163; Kosmin 2019, 81-82; Yegül 2020, 161.

²³⁶ Yegül 2020, 161.

²³⁷ Kugler 1922, 320.

²³⁸ Kutsal alanda, rahibeleri tarafından Artemis'e adanmış, çapları 32-35 cm arasında değişen 4 mermer top daha bulunmuştur. Bkz. Buckler-Robinson 1932, 94-96, Nr. 90-93. Bu tür top biçimli sunuların günümüze ulaşan ya da tespit edilebilen sadece bir örneği bulunmaktadır. Bu örnek Prosymna'da bulunmuş, muhtemelen Argos Heraion'undan gelen ve görünüşe göre güneş saati işlevi de gören, 53 cm çapında ithaf yazıtlı mermer bir küredir. İthaf yazıtına göre, Hera'nın bir rahibesi tarafından adanmıştır. Bilgi için bkz. Blegen 1939, 443-444, Fig. 31.

²³⁹ Buckler – Robinson 1932, 91, Nr. 86, Fig. 73; Yegül 2020, 162.

anlaşmaktadır. Stratonike zamanında kazınmış olan taşın muhtemelen tahrip olduğu ve MÖ 2. yüzyılda bu taşla değiştirildiği düşünülmektedir²⁴⁰.

Yapının MÖ 3. yüzyılın ikinci yarısında büyük ölçüde tamamlanmış ve kullanılmakta olduğuna işaret eden bir diğer epigrafik veri, 1910 yılında bulunan, Artemis Tapınağı'nın pronaos duvarının iç kuzeydoğu köşesine kazınmış bir yazıttan gelmektedir. İki sütun halinde olan metin; alt kısımlarında korunmuş, üst kısımlarında ise yaklaşık on satırı silinmiştir. Yazıt, Buckler ve Robinson'a göre; Mnesimachos adlı birisinin Artemis Tapınağı hazinesi tarafından kendisine verilen 1325 altın staterlik borcuna karşılık, bir kral tarafından kendisine verilmiş olan mülkü (arazi, köyler, bu köylere ait arsalar ve kuyular, bütün evleri ve eşyalarıyla birlikte köleler, para ve emek olarak ödenen aidatlar, çiftlik evi, bahçeler ve gelir getiren diğer varlıklar da dahil olmak üzere), modern anlamda bir tür teminat olarak gösterdiğini ve ipotek yükümlülüklerini ayrıntılı olarak kaydettiğini anlatmaktadır²⁴¹. Atkinson, belgenin bir satış sözleşmesi ve bunu takip eden bir hukuki ihtilaf²⁴² olduğunu önermiş, Billows'a göre ise Mnesimachos'un vadesi gelen ancak ödeyemediği borcun tamamının ödenmesi için söz konusu mülkün Sardis'teki Artemis Tapınağı'na devrini kaydetmektedir²⁴³. Bu önemli yazıtın niteliği ve tarihi hakkında önemli tartışmalar mevcut olmakla birlikte, genel olarak MÖ 250-200 yıllarına tarihlenebilecek daha eski bir belgenin daha sonraki bir kopyası olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla Stratonike yazıtı gibi, Mnesimachos yazıtının sağladığı kanıtlar da MÖ 3.

²⁴⁰ Buckler – Robinson 1932, 92; Yegül 2020, 162.

²⁴¹ Buckler – Robinson 1932, 1-6, Nr. 1; Yegül 2020, 163.

²⁴² Atkinson 1972, 60-61.

²⁴³ Billows 1995, 140.

yüzyılın ikinci yarısında büyük ölçüde tamamlanmış ve kullanılmakta olan bir yapıya işaret etmektedir²⁴⁴.

Tapınağın en geç MÖ 3. yüzyılın ortalarında tamamlandığına ve kullanıldığına dair başka bir kanıt da, büyük bir kısmı 1896, bir parçası da 1906 yılında Didyma'daki Apollon Kutsal Alanı'nda bulunan ve MÖ 254/253 yılında II. Antiokhos tarafından boşandığı eşi Laodike'ye yapılan bir arazi satışının kaydedildiği steldir. Yazıt, belgenin aslının Sardis'teki kraliyet arşivlerine kaydedileceğini ve aynı zamanda Ilion'daki Athena, Samothrake, Ephesos'taki Artemis, Didyma'daki Apollon ve Sardis'teki Artemis kutsal alanlarındaki taş stellere yazılacağını bildirmektedir²⁴⁵. Sardis'teki Artemis Kutsal Alanı'nın bu onur için seçilmiş olması, o dönemde kullanımda olan bir tapınağı olduğunu göstermektedir²⁴⁶. Ayrıca bu bilgilerden yola çıkarak, Sardis'in imparatorluğun bölgedeki belge arşivine ev sahipliği yaptığı ve dolayısıyla mali, idari ve hatta kişisel kayıtların toplandığı, aktarıldığı ve muhafaza edildiği bir merkez olduğu anlaşılmaktadır²⁴⁷.

Tapınağın Roma Dönemi'yle, özellikle de peristasisin inşaasıyla doğrudan bağlantılı en önemli epigrafik veri; tapınağın merkez ekseninin kuzeyinde, doğu dış sütun dizisindeki 4. sütunun kaidesinde tek satır halinde kazınmış olan bir yazıttan gelmektedir²⁴⁸. Yazıtın 22 harfi zarar görmüş olsa da metnin geri kalanı iyi bir şekilde

²⁴⁴ Yegül 2020, 163.

²⁴⁵ Butler 1925, 104; Welles 1934, 89-104, Nr. 18-20; Rehm 1958, 291-295, Nr. 492 (A-C); Austin 2006, 312-314, Nr. 173 (A-C); Muir 2009, 105-107; Kosmin 2019, 84; Yegül 2020, 163.

²⁴⁶ Yegül 2020, 163.

²⁴⁷ Kosmin 2019, 84.

²⁴⁸ Yegül 2014, 204; Yegül 2020, 189.

korunmuştur²⁴⁹ (Lev.XI-32). Harf formlarına, epigrafik üsluba ve içeriğe dayanarak, MS 1. yüzyılın sonlarından 2. yüzyılın ortalarına kadar bir tarih önerilen yazıt, birinci tekil şahıs ağzından konuşarak gelen geçenleri gururla bilgilendirmekte; torusunun ve temel bloğunun halk tarafından değil, tapınağın evi tarafından verilen yekpare bir taş bloktan yontulduğunu ve diğer sütunlar arasında ilk ayağa kaldırılanın kendisi olduğunu dile getirmektedir²⁵⁰. Buckler ve Robinson'un okumasına göre, οἰκείων λίθων / oikeion lithon "dostlar tarafından verildi" olarak çevrilir ve özel bağışçıları ifade eder²⁵¹. Yegül'ün aktarımına göre, Angelos Chaniotis'in yaptığı alternatif bir okumada ise sütunun bir kişi tarafından değil, tapınak tarafından verildiği veya tapınak fonlarıyla finanse edildiği belirtilmektedir²⁵². Belki de Sardis halkının sahip olduğu ya da kontrol ettiği taş ocakları ile Artemis Tapınağı'nın sahip olduğu taş ocaklarını karşılaştırmakta²⁵³ ve taş ocağının (veya bir kısmının) kutsal alana ait olduğunu ima etmekte ve bununla gurur duymaktadır²⁵⁴.

Peristasisin ilk sütununun dikilmesini yücelten yazıt, muhtemelen halen yapım aşamasında olan diğer birçok sütunun yanı sıra, hiç şüphesiz cella etrafına sütunlar eklenerek onu bir pseudodipteros haline getirmeyi amaçlayan Roma Dönemi tapınağının yeniden inşasının bir parçasıydı²⁵⁵. Torus, sütunu onurlandırmak ve bu onuru tanrıçaya bildirmek için kurdelelerle tamamlanmış bir zafer çelengi (corona laurea) olarak

²⁴⁹ Buckler – Robinson 1932, 143-144, Nr. 181.

²⁵⁰ Yegül 2020, 189-190.

²⁵¹ Buckler – Robinson 1932, 143-144, Nr. 181; Yegül 2020, 189.

²⁵² Yegül 2020, 190.

²⁵³ Cahill – Lazzarini 2014, 36-37.

²⁵⁴ Yegül 2020, 190.

²⁵⁵ Yegül 2014, 214.

düşünölmüş; uçları fiyonklu bir kurdele ile bağlanmış, defne yapraklarından oluşın bir çelenk şeklinde dekore edilmiştir. Bu da yazıtın rekabet ve kutlama niteliğini doğrulamaktadır²⁵⁶.

Tapınakta Roma Dönemi'nde Artemis'e tapınılmaya devam edildiğini gösteren epigrafik veriler; tapınağın bir uzantısına ait yapı elemanları gibi görünen, kuzeybatı basamaklarının dibinde bulunmuş olan ve üzerinde yazıt bulunan dört mermer yapı taşından gelmektedir. Muhtemelen kuzey pteromayı kesen moloz duvar için kaplama olarak kullanılmış olan bu taşlar, tapınak ve sunağı çevreleyen pek çok adak ve sunuyu temsil etmektedir. Yazıtların tamamı Sardis halkı ve meclisi tarafından, Artemis'in rahibelerini, ona bağlılıkla ve özveri ile hizmet ettikleri için onurlandırmak amacıyla dikilmiş adaklar olup; MS 1. yüzyılın sonları ya da MS 2. yüzyılın başlarına tarihlenmektedirler²⁵⁷.

3.4. Teos Dionysos Tapınağı

İonia Bölgesi'nin, Dionysos Sanatçılar Birliği'nin merkezi²⁵⁸ olarak ün salmış olan antik kenti Teos, günümüzde İzmir ili, Seferihisar ilçesi, Sığacık Mahallesi sınırları içerisinde yer almaktadır²⁵⁹.

²⁵⁶ Yegül 2020, 191.

²⁵⁷ Yegül 2020, 189. Ayrıntılı bilgi için bkz. Butler 1925, 106-107, ill. 106-107; Buckler–Robinson 1932, 66-69, Nr. 51-54.

²⁵⁸ Teos, Batı Anadolu'da sahne oyunlarını düzenleyen ve uluslararası alanda geniş bir ilişki ağı kuran bu sanatçılar sayesinde adını duyurmuştur. Bkz. Adak 2021, 96.

²⁵⁹ Kadioğlu 2012, 1; Sevin 2016, 109, 331; Kadioğlu 2021, 20.

Teos'taki Dionysos Tapınağı, Hellenistik Dönem kent sur duvarının doğu sınırında, bir kısmı tıraşlanmış bir kısmı da doldurulmuş doğal bir kayalık arazi üzerinde konumlandırılmıştır²⁶⁰ (Lev.XII-33). Tapınak, 130,31 / 129,65 m (Güney/Kuzey) x 76,65 / 44,90 m (Batı/Doğu) boyutlarındaki trapez planlı bir temenos duvarının merkezinde olup, kuzey ve güneyde dor, doğuda ion, batıda ise dor ve ion düzeninin birlikte kullanıldığı stoalar ile çevrelenmiştir²⁶¹ (Lev.XII-34).

Tapınağın mimarı, Vitruvius'un²⁶² aktarımından öğrendiğimize göre, Hellenistik Dönem mimarı Prieneli Hermogenes'tir²⁶³. Cephesi doğuya bakan yapı, Priene'deki Athena Polias Tapınağı gibi kısa kenarlarında 6, uzun kenarlarında 11 sütun bulunan, ion düzeninde, peripteros plan tipinde bir tapınaktır²⁶⁴ (Lev.XII-35). Pronaos, cella ve opisthodomostan oluşan üç bölüm halinde inşa edilen tapınakta, Priene'deki Athena Polias Tapınağı'nda olduğu gibi, distyle in antis şeklinde planlanmış derin bir pronaos ve distyle in antis şeklinde planlanmış dar bir opisthodomos bulunmaktadır²⁶⁵.

²⁶⁰ Uz 2013, 103; Kadioğlu 2021, 188.

²⁶¹ Kadioğlu 2021, 188, 201, 219.

²⁶² Vitruvius VII. Giriş. 12.

²⁶³ Kadioğlu 2012, 9; Kadioğlu 2020, 172; Kadioğlu 2021, 206; Kadioğlu 2022, 77. Vitruvius, ayrıca tapınağın Hermogenes'in eustylos ilkelerine göre planlanarak inşa edildiğini bildirmektedir. Fakat Vitruvius'un heksastyl eustylos tapınak hakkında belirttiği prensipler, tapınağın planlarıyla uyuşmamaktadır. Bilgi için bkz. Kadioğlu 2021, 206-207.

²⁶⁴ Şahin 2002, 26; Kadioğlu 2012, 9; Uz 2013, 103; Kadioğlu 2020, 172; Kadioğlu 2021, 205.

²⁶⁵ Kadioğlu 2012, 9; Kadioğlu 2020, 172; Kadioğlu 2021, 205.

Tapınağın Priene'deki Athena Polias Tapınağı ile benzer olan bir diğer özelliği ızgara/karelej sistemi uygulamasıdır. Dış kenarlarında 22,75 x 42,25 m, köşe sütun akslarından ölçüldüğünde ise 16,25 x 32,50 m boyutlarındaki yapıda, karelajlar 11 x 11 ion ayak (3,25 x 3,25 m) ölçüsüne göre planlanmıştır²⁶⁶.

Tapınağın mimarisi; ön cepheyi 12, arka cephe ile kuzey ve güney uzun kenarları 5 basamakla çevreleyen bir krepidoma²⁶⁷, günümüze hiçbir verisi erişememiş stylobatın üzerinde Attik-Ion tipi kaide, 24 adet yive sahip olan ion sütun gövdesi, ion başlığı, üç fascialı arşitrav, Dionysos onuruna kutlanan festivallerin tasvir edildiği kabartmalı friz, dış sırası, geison, sima, düz bırakılmış üçgen alınlık, zengin bezemeli köşe (floral bezemelerin arasında Nike ve ona her iki yandan eşlik eden panter figürleri yer almakta) ve tepe akroterlerinden oluşmaktadır²⁶⁸ (Lev.XIII-36, 37, 38). Tapınağın opisthodomos duvar kaplaması, kabartmalı friz blokları ve akroterleri beyaz mermerden yapılmış olup geri kalan mimari öğeleri ise Teos kentinin yerel gri mermer ocaklarından temin edilmiştir²⁶⁹.

Dionysos'a muhtemelen Kathegemon epiteti ile tapınılan²⁷⁰ tapınağın inşa tarihi için MÖ 3. yüzyılın son çeyreği önerilmektedir²⁷¹. Hermogenes'in MÖ 3. yüzyılın son çeyreğine tarihlenmesi ve MÖ 204/203 yılına tarihlendirilen III. Antiokhos Kararnamesi, yapının bu dönemde var olduğunu kanıtlamaktadır²⁷². Hellenistik Dönem'de tapınağın

²⁶⁶ Kadioğlu 2021, 205-206.

²⁶⁷ Uz 2013, 104; Kadioğlu 2021, 205.

²⁶⁸ Kadioğlu 2021, 207-208.

²⁶⁹ Kadioğlu 2021, 208.

²⁷⁰ Adak – Thonemann 2022, 152.

²⁷¹ Kadioğlu 2021, 217.

²⁷² Kadioğlu 2012, 9; Kadioğlu 2021, 215; Adak – Thonemann 2022, 153.

temenos duvarları, krepidoması, cellası ve pronaos ile opisthodomostaki ikişer sütunu tamamlanabilmiştir²⁷³. III. Antiokhos ve eşi Laodike'nin kült heykellerinin celladaki Dionysos kült heykelinin yanına yerleştirilmesi²⁷⁴ ve Hellenistik Dönem'e tarihlendirilen 4 adet köşe korniş bloğu ile çok sayıda dış sırası, geison, sima bloğu ve akroterlerin varlığı; tapınağın hiç olmazsa in antis plan doğrultusunda tamamlandığını ve çatısının kapatıldığını göstermektedir²⁷⁵.

D. Mustafa Uz, yapının mimari öğelerini Hellenistik Dönem, MS 1. yüzyıl ve MS 2. yüzyıla tarihlendirmektedir. Bu nedenle, Hellenistik Dönem tapınağının deprem nedeniyle yıkıldığını ve bugün ayakta duran tapınağın Roma Dönemi'nde orijinal plan özellikleri korunarak, en az iki kez onarıldığını ve üst yapısının tamamen yenilendiğini ileri sürmektedir²⁷⁶. M. Kadioğlu ise kentte bu depreme dair herhangi bir veriye ulaşamadığını belirtmekte²⁷⁷ ve tapınakta İmparator Augustus dönemine (MÖ 27-MS 14) ait herhangi bir mimari öge ya da bezeme bulunmadığını ileri sürmektedir²⁷⁸. Ancak bu dönemde Propylon'un inşa edildiğini ve temenos stoaları ile altların yenilendiğini ifade etmektedir²⁷⁹.

Erken Hadrianus döneminde, MS 120-130 civarında, 6 x 11 sütunlu bir peristasisin eklenerek tapınak inşasının tamamlandığı kabul edilmektedir. Muhtemelen bu dönemde cella duvarı üzerindeki Hellenistik Dönem frizleri peristasisin arşitravları

²⁷³ Kadioğlu 2021, 219.

²⁷⁴ Kadioğlu 2021, 215.

²⁷⁵ Kadioğlu 2021, 217.

²⁷⁶ Uz 2013, 108.

²⁷⁷ Kadioğlu 2021, 218.

²⁷⁸ Kadioğlu 2021, 217.

²⁷⁹ Kadioğlu 2021, 219.

üzerine taşınmış, cellayı örten beşik çatı ve üzerinde bulunan akroterler, peristasisi de içine alan daha geniş bir çatıda tekrar kullanılmıştır. Mimari bezemelerin yanı sıra cephe arşitravı üzerinde yer alan ithaf yazıtı, tapınağın cephesinin İmparator Hadrianus döneminde yenilendiğini ya da peristasisin bu dönemde eklenmiş olduğunu göstermektedir²⁸⁰.

3.4.1. Plastik Buluntular

Dionysos Tapınağı'na ait olduğu tespit edilmiş olan kabartmalı frizler, figürlerin hareket yönlerine göre düzenlenmiş iki farklı gruba ayrılmaktadır²⁸¹. Söz konusu frizler, tapındaki Dionysos kültürünün varlığını desteklerken aynı zamanda yapının inşa evrelerinin belirlenmesine de yardımcı olmaktadır:

Sol Grup A; MÖ 3. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilen bu grup, kendi içerisinde sola doğru hareket eden figürleri içermektedir. Zeminden epeyce çözülmüş bir şekilde betimlenmiş olan figürlerin hareketlerinde doğallık ve canlılık göze çarpmaktadır²⁸² (Lev.XIV-39).

Sağ Grup B; MS 2. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilen bu grup, sağa doğru hareket eden figürleri içermektedir. Figürler, hareketlerinde tasvir edilen coşkulu temaya karşın ifadesiz, durgun ve harekettten yoksun bir şekilde betimlenmiştir²⁸³ (Lev.XIV-40).

²⁸⁰ Kadioğlu 2021, 218-219.

²⁸¹ Kadioğlu 2021, 210.

²⁸² Kadioğlu 2021, 210-211.

²⁸³ Kadioğlu 2021, 210-211.

Kabartmalı frizlerdeki konuyla ilgili farklı öneriler olsa da, bunların muhtemelen Teos'ta Dionysos onuruna düzenlenen Dionysia, Anthesteria ve Lenaia şenlikleriyle bağlantılı olduğu düşünülmekte; özellikle Dionysia'nın bir bölümünde flüt eşliğinde yapılan danslara yer verilmesi, frizlerde sıkça görülen dans eden ve flüt çalan figürlerle bu şenliğin ilişkilendirilmesini makul kılmaktadır²⁸⁴.

Tapınağın cella duvarları üzerindeki Hellenistik Dönem frizleri, MS 120 civarında peristasis inşa edilirken, cella duvarı üzerinden alınarak tapınağın kuzeyindeki peristasis arşitravları üzerine yerleştirilmiştir. Yetersiz kalan frizlere ilave olarak yeni friz blokları yapılmış ve tapınağın batı ile güney cephelerinde kullanılmış olmalıdır. Hellenistik Dönem'e tarihlendirilen friz bloklarının her iki yöne doğru hareketli, Hadrianus dönemine tarihlendirilenlerin ise yalnızca sağa doğru hareket halinde oluşu, bu düşünceyi desteklemektedir²⁸⁵.

3.4.2. Nümismatik Buluntular

MÖ 2. yüzyılın ortalarında darp edilen gümüş bir kent sikkesinin arka yüzünde, Dionysos'un sol dirseğini dayadığı, bir heykelden esinlenilerek yapılmış olan fiziksel destek niteliğindeki dikdörtgen kaideden anlaşılacağı üzere²⁸⁶, Dionysos kült heykeli tasvir edilmiştir²⁸⁷. Söz konusu Teos tetradrahmisi, komşu bölgelerdeki birçok kentin,

²⁸⁴ Kadioğlu 2021, 213-214.

²⁸⁵ Kadioğlu 2021, 211.

²⁸⁶ Adak – Thonemann 2022, 217.

²⁸⁷ Kadioğlu 2021, 208; Adak 2021, 97; Adak – Thonemann 2022, 214-215, 217.

ana tanrılarını, çoğunlukla da tanrının kült heykelini tasvir eden büyük darplı sikkeler ürettiği bir dönemde basılmıştır²⁸⁸.

Teos tetradrahmisinin ön yüzünde sağa dönük, sakalsız, alnında saç bandı ve başının üstünde sarmaşık yaprakları ile çiçeklerden oluşan bir çelenk taşıyan Dionysos başı yer almaktadır. Arka yüzde ise sola dönük, ayakta ve vücudu S biçimli bir duruşta, sağ kalçası dışa doğru çıkık, sol bacağı hafifçe bükülmüş, gövdesi genital bölgesine kadar çıplak, kalçalarına dolanan ve sol dirseğinin üzerine asılmış bir örtüsü olan Dionysos yer almaktadır. Uzattığı sağ elinde bir kantharos taşımakta ve libasyon yapıyormuş gibi görünmekte, sol elinde ise bir thyrsus bulunmaktadır. Bükülmüş sol dirsek, tanrının ağırlığını taşıyan dikdörtgen yüksek bir kaidenin üst köşesine dayanmaktadır. Kaidenin üzerinde ise ayakta duran, sakallı küçük bir figür yer almaktadır²⁸⁹ (Lev.XIV-41).

Roma İmparatorluk Dönemi'nde basılan bronz kent sikkeleri, tetradrahminin arka yüzündeki imgenin Teos'taki Dionysos kült heykelini temsil ettiğini doğrulamaktadır²⁹⁰. Bu durum W. R. Megow'un, Leiden'deki Dionysos büstünü, Teos Dionysos kült heykelinin bir kopyası olarak tanımlama yönündeki spekülatif girişimini²⁹¹ geçersiz kılmaktadır²⁹².

²⁸⁸ Adak – Thonemann 2022, 217.

²⁸⁹ Adak – Thonemann 2022, 214-215.

²⁹⁰ Adak – Thonemann 2022, 217.

²⁹¹ Hollanda Leiden Rijkmuseum'da sergilenmekte olan Dionysos başı, Wolf-Rüdiger Megow tarafından, Teos Dionysos Tapınağı'nın kült heykeliyle ilişkilendirilmiştir. Bkz. Kadioğlu 2020, 181-182; Kadioğlu 2021, 208.

²⁹² Adak – Thonemann 2022, 217.

İmparator Augustus²⁹³, Nero²⁹⁴, Domitian²⁹⁵, Hadrianus²⁹⁶, Antoninus Pius²⁹⁷, Commodus²⁹⁸, Severus Alexander²⁹⁹, Traianus Decius³⁰⁰ ve Flaviuslar (?)³⁰¹ dönemine ait bronz sikkelerin arka yüzlerinde; Dionysos aynı niteliklerle tasvir edilmiştir: S biçimli duruş, çıplak gövde, kalçalarına dolanmış ve sol koluna ya da omzuna asılmış örtü, sağ elinde kantharos, sol elinde thyrsus³⁰². Ayrıca Hadrianus ve Antoninus Pius dönemlerinde basılan bazı sikkelerde Dionysos aynı duruşta, ancak sol dirseği tıpkı tetradrahminin arka yüzünde olduğu gibi dikdörtgen bir kaide üzerinde dururken tasvir edilmiştir³⁰³ (Lev.XIV-42). Yine Nero³⁰⁴ ve Flaviuslar (?)³⁰⁵ dönemine tarihlenen bazı bronz sikkelerin arka yüzünde, Dionysos aynı niteliklerle tetrastyle bir tapınağın içinde yer almaktadır³⁰⁶ (Lev.XV-43).

²⁹³ RPC I, 2511-12, 2515.

²⁹⁴ RPC I, 2516, 2519-20.

²⁹⁵ RPC II, 1040.

²⁹⁶ RPC III, 1998.

²⁹⁷ RPC IV.2, 2769 (temporary).

²⁹⁸ RPC IV.2, 1007 (temporary).

²⁹⁹ RPC VI, 4725 (temporary).

³⁰⁰ RPC IX, 577.

³⁰¹ RPC II, 1042.

³⁰² Adak – Thonemann 2022, 217.

³⁰³ Adak – Thonemann 2022, 217-218.

³⁰⁴ RPC I, 2517.

³⁰⁵ RPC II, 1043.

³⁰⁶ Adak – Thonemann 2022, 217.

3.4.3. Epigrafik Buluntular

MÖ 204'te Seleukos Kralı III. Antiokhos kenti hakimiyeti altına almış, hoşgörülü ve yapıcı politikalarıyla halkın beğenisini kazanmıştır. Bu nedenle Teoslular, Antiokhos onuruna bir kararname hazırlamışlardır.³⁰⁷

Tapınağın güneybatısında temenos içerisinde bulunan³⁰⁸ ve MÖ 203 yılına tarihlendirilen kararname yazıtı, yapının bu dönemde var olduğunu, en azından kısmen tamamlandığını kanıtlamaktadır³⁰⁹. Yazıt, III. Antiokhos ile eşi Laodike'nin kente sundukları lütuflar, özellikle kenti kutsal ve dokunulmaz kılmaları ve vergiden muaf tutmaları nedeniyle kendilerine şükran borcunun ödenmesi amacıyla, mermer kült heykellerinin Dionysos kült heykelinin yanına yerleştirilmesinin ve kraliyet çiftinin Dionysos'a ait tapınak ve ritüellerde/onurlarda pay sahibi olmalarının kararlaştırıldığını bildirmektedir³¹⁰.

Tapınağın Roma Dönemi'nde imparatorluk kültürüne hizmet ettiğini gösteren epigrafik veri, tapınağın güney anta duvarına kazınmış olan ve İmparator Tiberius'un Dionysos ile birlikte tapınım gördüğünü kanıtlayan bir kült yazıtından gelmektedir³¹¹

³⁰⁷ Adak 2021, 96.

³⁰⁸ Kadıoğlu 2012, 9.

³⁰⁹ Adak – Thonemann 2022, 153. Muhtemelen aynı yıla tarihlenen ikinci ferman, yazıtın Dionysos Tapınağı'nın parastası üzerine yazılacağını bildirmektedir. Parastasın, tapınağın bir parçası olmasından ziyade temenos içinde bağımsız duran bir anıt olduğu düşünülmektedir. Bkz. Adak – Thonemann 2022, 153.

³¹⁰ Ma 1999, 308-311, Nr. 17; Austin 2006, 344-346, Nr. 191.

³¹¹ Fishwick 1991, 567, 569; Adak 2021, 102; Kadıoğlu 2021, 184;

<https://inscriptions.packhum.org/text/256435?hs=625-655> (6.5.2024). Yeni bir yazıttan,

(Lev.XV-44). Yazıt, Tiberius'un rahibi tarafından tapınağın açılış ve kapanışları sırasında gerçekleştirilecek libasyon, tütsü ve kandillerin yakılması gibi ritüellere dair bilgiler vermekte; bu ritüeller için Dionysos'un kutsal fonlarının kullanılacağını ve bu yasanın Dionysos Tapınağı'na kazınacağını bildirmektedir³¹²

Tapınağın ön cephesindeki arşitrav blokları üzerinde yer alan inşaat yazıtı³¹³, yapının İmparator Hadrianus döneminde geniş kapsamlı bir onarımdan geçtiğini göstermektedir³¹⁴ (Lev.XV-45). Yazıtın günümüze ulaşan üçte birlik kısmında, Hadrianus'un tapınağı yaptıran kişi olarak belirtilmesi ve imparatorun panionios³¹⁵ ünvanının bulunması, MS 130'larda tapınağın inşasının tamamlandığını kanıtlamaktadır³¹⁶.

Tiberius döneminde annesi Livia için de resmi bir kültün oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

Bkz. Adak 2021, 102.

³¹² Harris – Carbon 2015, 13, Nr. 28.

³¹³ <https://inscriptions.packhum.org/text/256465?hs=57-81> (6.5.2024)

³¹⁴ Kadıoğlu 2020, 180; Adak 2021, 104.

³¹⁵ Hadrianus bu ünvanı, MS 131'de aldığı Panhellenios ünvanından sonra kabul etmiştir.

Bkz. Adak 2021, 104.

³¹⁶ Adak 2021, 104.

3.5. Tartışmalı Yapılar

3.5.1. Klaros Apollon Klarios Tapınağı

İonia Bölgesi kentlerinden Kolophon'a bağlı bir kutsal alan olan Klaros, günümüzde İzmir ili, Menderes ilçesi, Ahmetbeyli sınırları içinde yer almakta olup, Kolophon antik kentinin 13 km. güneydoğusunda ve Notion antik kentinin 2 km kuzeyindedir³¹⁷.

Klaros Kutsal Alanı'nda yer alan Apollon Klarios Tapınağı'nın (Lev.XV-46) cephesi, Priene'deki Athena Polias, Teos'taki Dionysos ve Termessos'taki Artemis (N7) Tapınağı gibi doğuya dönüktür. Mermer tapınak, nemli zemin etkilerinden korunması amacıyla iki sıra temel üzerine oturtulmuştur³¹⁸.

Yapı kısa kenarlarında 6, uzun kenarlarında 11 sütun bulunan, Dor düzeninde, peripteros plan tipinde bir tapınaktır³¹⁹ (Lev.XVI-47). 26 x 45,49 m ölçülerindeki tapınak, 5 basamaklı bir krepis üstünde yükselmektedir³²⁰. Opisthodomosu bulunmayan yapıda, in antis plan tipindeki pronaosdan cellaya geçiş, anıtsal bir kapı ile sağlanmaktadır. Pronaosdan cellaya geçiş noktasında, kuzey ve güney yönlerinde yer alan 4 basamaklı merdivenler ile bir koridora inilmektedir. 25 m uzunluğunda, 0,70 m genişliğinde ve 2,10 m yüksekliğindeki bu dar koridor, cellanın altında bulunan, kehanetin yapıldığı 2 odadan oluşan Adyton'a erişimi sağlamaktadır³²¹. Adyton'un ön odasının kuzeybatı köşesinde, 70 cm'den biraz daha yüksek, beyaz damarlı gri-mavi kireçtaşından yapılmış, Apollon'a

³¹⁷ Şahin 1998, 17; Sevin 2016, 111.

³¹⁸ Şahin 1998, 38.

³¹⁹ Şahin 1998, 38; Moretti ve diğ. 2014, 33.

³²⁰ Şahin 1998, 38.

³²¹ Şahin 1998, 39.

ait bir kutsal taş olarak bilinen ve dünyanın merkezi olarak kabul edilen omphalos, in situ olarak bulunmuştur³²². Kehanetin yapıldığı arka odanın doğu kısmında ise 0,96 x 1,41 m ölçülerinde bir kutsal kuyu yer almaktadır³²³.

Apollon ve Artemis'e adanmış birkaç mermer kuros ve kore heykeli, geçmişi çok daha eskilere uzanan kutsal alanın ilk olarak MÖ 6. yüzyılda geliştiğini göstermektedir³²⁴. Bu bilgiyi destekleyen kazı bulguları, günümüzde ayakta duran Hellenistik Dönem tapınağının altında MÖ 6. yüzyılın ortalarına ait bir Arkaik Dönem tapınağı bulunduğunu ortaya koymaktadır³²⁵.

MÖ 4. yüzyılın sonları³²⁶ ya da MÖ 3. yüzyılın başlarına tarihlendirilen Apollon Klarios Tapınağı³²⁷ ile Propylon arasındaki kutsal yol, MÖ 2. yüzyıldan itibaren büyük onur anıtlarıyla donatılmıştır³²⁸. Bilinen en eski anıt, tapınağın güneydoğu köşesinde, Seleukos Kralı III. Antiokhos'un oğlu ve ortak hükümdarı olan Genç Antiokhos'un onuruna dikilmiştir³²⁹. Bu anıt, tapınağın tarihlendirmesi açısından büyük önem taşımaktadır³³⁰. Anıtın yerleştirildiği dönemde tapınağın krepidomasının tamamlanmış olduğu ve anıtın tapınağın doğu cephesine hizalanarak konumlandırıldığı tespit

³²² Şahin 1998, 39; Moretti ve diğ. 2014, 43.

³²³ Şahin 1998, 39.

³²⁴ Ferrary 2010, 94.

³²⁵ Şahin 1998, 37.

³²⁶ Moretti ve diğ. 2014, 33.

³²⁷ Vermeule 1968, 257; Şahin 1998, 41.

³²⁸ Ferrary 2010, 95; Steuernagel 2010, 255.

³²⁹ Şahin 1998, 36-37; Ma 1999, 362-363, Nr. 42; Ferrary 2010, 95.

³³⁰ Şahin 1998, 38.

edilmiştir³³¹. Anıtın MÖ 196-193 yılları arasında dikildiği ve bu tarihin Hellenistik Dönem tapınağının inşası için en geç tarih olduğu saptanmıştır³³². Kaide üzerindeki yazıtın ithaf biçimi, oğul Antiokhos'un şimdi kayıp olan heykelinin Kolophonlular tarafından değil, bir kişi tarafından, muhtemelen Seleukoslu bir yetkili veya Seleukosluların yerel bir dostu tarafından dikildiğini göstermektedir³³³.

Cella'nın arka duvarının önünde, Apollon, Artemis ve Leto'dan oluşan tapınağın üçlü heykel grubu (Klarios Trio Heykel Grubu) parçalar halinde bulunmuştur³³⁴ (Lev.XVI-48). Mermerden yapılmış ve yaklaşık 7³³⁵- 8 m³³⁶ yüksekliğindeki bu anıtsal grup, İmparator Commodus³³⁷, Caracalla ve Maximinus Thrax dönemi³³⁸ Kolophon sikkeleri üzerinde tasvir edilmiştir. Bu sikkelere göre, ortada Apollon, sol elinde kitharasıyla tahtında oturur vaziyette cepheden görülmektedir. Sol yanında annesi Leto ve sağ yanında ikiz kardeşi Artemis ayakta durmaktadır³³⁹. MÖ 200 civarına veya MÖ 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen kolosal boyuttaki bu heykel grubu³⁴⁰, Yüksek Hellenistik Dönem'in karakteristik özelliklerini taşımaktadır. Figürlerin anatomisi güçlü,

³³¹ Şahin 1998, 37; Ferrary – Verger 1999, 817.

³³² Şahin 1998, 38.

³³³ Ma 1999, 362-363, Nr. 42.

³³⁴ Vermeule 1968, 257; Şahin 1998, 40; Moretti ve diğ. 2014, 38; Özgan 2018, 22; Sitz 2023, 186.

³³⁵ Şahin 1998, 40; Özgan 2018, 22.

³³⁶ Friesen 1993, 63.

³³⁷ Şahin 1998, 40; Özgan 2018, 22.

³³⁸ Özgan 2018, 22.

³³⁹ Şahin 1998, 40; Özgan 2018, 22.

³⁴⁰ Ferrary 2010, 94.

iri ve abartılı biçimde tasvir edilmiştir. Vücut hatları, hareketli, derin ve kalın kıvrımlarla vurgulanan giysi yüzeylerinin altında belirgin bir şekilde ortaya konulmuştur³⁴¹.

Adyton'da, MÖ 31-28 yılları arasına tarihlendirilen Octavianus'a ait yazıtlı bir heykel kaidesi, kült heykellerinin parçalarıyla birlikte bulunmuştur. Bu nedenle, heykelin tonozdaki kemerlerden birinin çökmesi sonucu celladan düştüğü düşünülmektedir³⁴². Yazıtta geçen Octavianus'un "tanrılarinkiyile karşılaştırılabilir başarılarını" ifadesi, hem bu tür ifadelerin oldukça nadir olmasından hem de Octavianus'un tanrılarla kıyaslanabilecek başarılarının vurgulanması açısından dikkat çekicidir. Bu durum, Octavianus'un bu heykelle aynı zamanda kült onurlandırmaları alıp almadığı sorusunu akla getirmektedir³⁴³.

Pronaos arşitravının kuzey kısmına kazınmış olan bir yazıtta; Tiberius'un adı, bir ithafın ya da daha doğrusu bir nesnenin bir ilaha ait olduğunun vurgusunu belirleyen genetivus halinde ifade edilmiştir. Bu yazıt nedeniyle, imparatorluk kültürünün alt bir konumda da olsa bu yapıya entegre edildiği ve pronaosun kuzey kısmındaki bir ibadet yerinin İmparator Tiberius'a adandığı ileri sürülmektedir³⁴⁴.

Roma Dönemi'nde İmparator Hadrianus'un desteğiyle inşası devam eden tapınağın³⁴⁵ ön cephe arşitravına kazınmış olan bir yazıttan, Hadrianus'un tapınağın peristasis sütun dizisini Apollon'a ithaf ettiği anlaşılmaktadır³⁴⁶.

³⁴¹ Özgan 2018, 25.

³⁴² Şahin 1998, 40; Ferrary 2000, 357, Nr. 8; Ferrary 2010, 96-97.

³⁴³ Ferrary 2000, 357, Nr. 8; Ferrary 2010, 97.

³⁴⁴ Ferrary 2000, 368, Nr. 12; Price 2004, 252; Ferrary 2010, 97.

³⁴⁵ Şahin 1998, 41; Ferrary 2000, 375.

³⁴⁶ Ferrary 2000, 370-376, Nr. 13; Ferrary 2010, 97.

Pausanias'ın da belirttiği üzere tapınak hiçbir zaman tamamlanamamış³⁴⁷; bu büyük imar faaliyetlerinin ardından sadece ön cephenin altı sütunu, entablatur ve alınlıklarıyla ve uzun kenarların dörder sütunu ile birlikte, pronaos ve naos arasındaki bölme duvarına kadar ayağa kaldırılabilmiştir³⁴⁸.

3.5.2. Pergamon Demeter Tapınağı

Mysia Bölgesi'nin önde gelen kentlerinden biri olan Pergamon antik kenti, günümüzde İzmir ili, Bergama ilçe merkezinde yer almaktadır³⁴⁹.

Pergamon'daki Demeter Tapınağı, Gymnasion'un batı tarafında, ön plana çıkarılmış olan bir terasın üzerinde konumlandırılmıştır³⁵⁰ (Lev.XVII-49).

Tapınağın frizi mermerden yapılmış olup, geri kalan tüm mimari elemanları yerel andezit taşından inşa edilmiştir. Prostulos plan tipinde ve korinth düzenindeki yapı³⁵¹, iki basamaklı bir krepidoma üzerinde yükselmektedir. Tapınak temelde 14,14 x 7,975 m boyutlarında³⁵² ve merkezde yaklaşık 6,45 m, yanlarda ise 5,55 m yüksekliğindedir³⁵³. Neredeyse üçgen biçiminde olan ve doğu tarafı tapınaktan yaklaşık 1,5 m daha yüksek olan ön avlunun³⁵⁴ varlığı, pronaosun boyutunu, celladan önemli ölçüde daha derin hale

³⁴⁷ Pausanias 7. 5. 4.

³⁴⁸ Ferrary 2010, 97.

³⁴⁹ Sevin 2016, 60, 325.

³⁵⁰ Radt 2002, 178.

³⁵¹ Radt 2002, 180, 182.

³⁵² Hoepfner 1997, 34; Zanon 2009, 43.

³⁵³ Zanon 2009, 47.

³⁵⁴ Radt 2002, 181.

getirmiştir (Lev.XVII-50). Yaklaşık 1,40 m genişliğinde, muhtemelen iki kanatlı ve eşliği basamak şeklinde eklemlenmiş bir kapı, pronaos ve cellayı birbirine bağlamaktadır³⁵⁵.

Sütun gövdelerinin doğrudan krepidoma üzerine oturmadığı, bir kaide aracılığıyla ona bağlandığı kesin olmakla birlikte, bu kaidenin şekli bilinmemektedir. Muhtemelen 4 m yüksekliğindeki yivsiz sütun gövdeleri, yaklaşık 1,10 m ölçülerinde çoklu tamburlardan oluşmaktadır³⁵⁶. Başlıklar olasılıkla, yerel özelliklere sahip özgün bir mimari düzende tasarlanmıştır³⁵⁷. Arşitrav üç fasciadan oluşmakta³⁵⁸, friz üzerinde bukranion, girland ve patera dekorasyonu yer almaktadır³⁵⁹. Neredeyse arşitrav boyutuna yakın olan frizi, dış sırası ve geison takip etmektedir. Magnesia ad Maeandrum'daki Zeus Sosipolis ve Pergamon'daki Dionysos Tapınağı'nda olduğu gibi üçlü öge kullanımı görülmekte olan alınlık; eğimli geison, bu eğimli geisonun alt kısmına eklenmiş dış sırası ile simadan oluşmaktadır. Alınlığın eğimli kenarlarını çerçeveleyen dış sırası, Hellenistik Dönem'le birlikte ortaya çıkan ve ilk kez Pergamon Demeter Tapınağı'nda görülen bir uygulamadır. Geisonun korunmuş köşe blokları, akroterlerin takılması için sıg dairesel girintiler ve bir dübel deliği içermektedir; bu nedenle, akroterlerin tamamlanmış tapınağın bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Ancak hiçbir akroter parçası günümüze ulaşmamıştır³⁶⁰.

MÖ 4. yüzyılın ilk yarısında, ilerleyen dönemlerde Demeter Tapınağı'nın yer aldığı bölgede, küçük bir tapınak içerip içermediği bilinmeyen sade ve mütevazi bir kült

³⁵⁵ Zanon 2009, 43.

³⁵⁶ Zanon 2009, 65.

³⁵⁷ Radt 2002, 179.

³⁵⁸ Zanon 2009, 44.

³⁵⁹ Hoepfner 1997, 34; Radt 2002, 180; Zanon 2009, 44.

³⁶⁰ Zanon 2009, 47, 64.

alanının bulunduğu düşünölmektedir³⁶¹. Demeter Tapınağı, bu kutsal alan kompleksinin gelişimi içinde değeriendirilmektedir.

Aynı yüzyılda, bu alanı güneybatı köşesi ile kuşatan uzun bir teras yapısı inşa edilmiştir. Kült alanı bundan sonra tapınak olarak şekillenmiş olup, ön kısmında birkaç tane sunak bulunmaktadır. Bu ikinci yapım aşamasında, doğu yönünde bir ön avluyu da içerecek şekilde genişletilmiştir³⁶².

Tapınak ilk anıtsal şekline, Pergamon Krallığı'nı yöneten Attalos Hanedanı'nın kurucusu olarak bilinen Philetairos (MÖ 281-263) döneminde kavuşmuştur³⁶³. Bu dönemde, teras yapısının yüksekliği yaklaşık 1 m azaltılarak genişletilmiş düz bir alan oluşturulmuş ve kutsal alanın yönü hafifçe değıştirilerek kuzeydeki yamacın daha derin bir şekilde kesilmesine olanak sağlanmış, böylece daha sağlam ve güvenli bir yüzey oluşturulmuştur. Kutsal alanın güneyi, muhtemelen yerel özelliklere sahip özgün bir mimari düzene sahip olan antalı tapınak ve önünde bulunan sunaklar ile kaplanmıştı. Kutsal alan içerisinde, arka kısmında odalar bulunan bir galeri ve Thesmophoria gibi festivallerde cemaatin toplandığı düşünölen merdiven benzeri basamaklardan oluşturulmuş uzunca bir yapı yer almaktadır³⁶⁴. Philetairos dönemi, tapınak ile ana sunağın üstünde yer alan ve yapının kültü hakkında da bilgi veren sinonim 2 adak yazıtı

³⁶¹ Radt 2002, 178-179; Agelidis 2014, 391.

³⁶² Radt 2002, 179.

³⁶³ Radt 2002, 179; Agelidis 2014, 392.

³⁶⁴ Radt 2002, 179.

ile tarihlendirilmektedir³⁶⁵. Yazıt, “Philetairos ile kardeşi Eumenes’in, anneleri Boa adına Demeter’e binaları adadıklarını” bildirmektedir³⁶⁶.

Tapınak günümüze ulaşan boyutlarına, Propylon’un arşitravındaki yazıttan³⁶⁷ anlaşılacağı üzere, MÖ 241-197 yılları arasında hüküm süren I. Attalos’un eşi olan ve en azından MÖ 166 yılına kadar yaşadığı bilinen Kraliçe Apollonis’in destekleri ile gelmiştir³⁶⁸. Yazıt, “Kraliçe Apollonis’in, Thesmophoria şölenlerinin tanrıçaları Demeter ve Kore’ye, galerileri ve kutsal mekanları³⁶⁹ adadığını” bildirmektedir³⁷⁰.

Roma Dönemi’nde, MS 2. yüzyılın ikinci yarısında tapınağın cephesi, arşitravı üzerinde yer alan yazıttan anlaşılacağı üzere, Claudius Silianus Aesimus (Prytan) tarafından yenilenmiştir. Korinth düzeninde yeni bir cepheye sahip olan tapınak, önüne sütun dizisi eklenerek daha derin ön avlusu olan bir prostylosa dönüştürülmüştür. Bu ön yapıyla birlikte tapınağın uzunluğu artarken, tapınak ile ana sunak arasındaki mesafe azalmıştır³⁷¹. Tapınağın terasında İmparator Augustus, Tiberius ve Agrippina Major’e ait

³⁶⁵ Radt 2002, 179; Üreten 2004, 205; Agelidis 2014, 392; MDAI(A) 35 (1910) 437, 22.

³⁶⁶ Radt 2002, 179; Üreten 2004, 205; Agelidis 2014, 392.

³⁶⁷ Üreten 2004, 206; Zanon 2009, 85; MDAI(A) 35 (1910) 439, 24.

³⁶⁸ Radt 2002, 180.

³⁶⁹ “Oikoi” diye adlandırılan kutsal mekanlar ile kullanım amaçları bilinmeyen tapınağın doğusunda ve batısında yer alan Oda 4, 7, 8, 9; doğuda ise ön avluya bitişik olan Oda 31, 32, 33 kastedilmiş olmalıdır. Bkz. Radt 2002, 180.

³⁷⁰ Radt 2002, 180; Üreten 2004, 206; Zanon 2009, 85.

³⁷¹ Radt 2002, 182.

heykel portreleri bulunmuştur³⁷². İmparatorluk ailesi üyelerine ait bu portreler nedeniyle, imparatorluk kültürünün bu yapıya entegre edildiği ileri sürülmektedir³⁷³.

Augustus'un portresi, Hellenistik Dönem'in geleneğini yansıtarak, güçlü ve dinamik bir şekilde soluna dönmüş olarak tasvir edilmiştir. Başın ön kısmı, yüz ve saç detayları diğer taraflara kıyasla daha özenli bir işçilik göstermektedir. Bu enerjik duruşu ile heroize edilen Augustus, diğer portrelerinden farklı bir görüntü sergilemektedir. Alnının ortasında saçların oluşturduğu çatal-kıskaç motifi ve karakteristik yüz hatları, bu portrenin Prima Porta tipinde olduğunu açıkça ortaya koymaktadır³⁷⁴ (Lev.XVII-51).

Tiberius'un adoption tipi portrelerinin bir çeşidi olan portre, boyun ve çevresindeki küçük kırıklar haricinde iyi durumdadır. Başın kuvvetlice soluna döndürülmüş olması, boyun kaslarının belirgin ve şişkin gösterilmesine neden olmuştur. Bu duruş ve sergilenme biçimi, başın arka ve sağ tarafının diğer kısımlara kıyasla daha basit ve kaba bir işçilikle işlenmesine neden olmuştur. Tiberius'un ilk portre tipinde görülen çeneye doğru daralan üçgenimsi yüz şeklinin aksine; yüz daha geniş, çene ise daha büyük ve yayılmış bir şekilde tasvir edilmiştir. Bu fizyonomik özellikler, kardeşi Drusus Major'un portrelerini çağrıştırmaktadır³⁷⁵ (Lev.XVII-52).

³⁷² Mendel 1914, 280-281, Nr. 556-558; Özgan 2013, 170, 220-221.

³⁷³ Radt 2002, 183; Agelidis 2014, 394.

³⁷⁴ Özgan 2013, 170, Res. 111 a-b.

³⁷⁵ Özgan 2013, 220-221, Res. 144 a-b.

3.5.3. Pergamon Dionysos Tapınağı

Mysia Bölgesi'nin önde gelen kentlerinden biri olan Pergamon antik kenti, günümüzde İzmir ili, Bergama ilçe merkezinde yer almaktadır³⁷⁶.

Pergamon'daki Dionysos Tapınağı, Akropolis'in batı yamacına dik olarak yapılmış olan tiyatronun³⁷⁷ yukarıdaki terasının kuzey kısmında, kayalıklardan dolayı daralmış olan bir arazi üzerinde konumlandırılmıştır³⁷⁸.

Cephesi güneye dönük olan tapınağın temeli andezit ana kayadan oluşturulmuş olup, diğer tüm mimari elemanları mermerden yapılmıştır³⁷⁹. Prostylos plan tipinde ve ion düzenindeki yapı, 25 basamaklı merdivenlerle çıkılan bir podyum üzerinde oturmaktadır (Lev.XVIII-53)³⁸⁰. Bu basamaklar, alışılmışın dışında yüksekliğe sahip podyum ile teras arasındaki 4,5 m'lik yükseklik farkını kapatmaktadır³⁸¹. Tapınak 21,60 x 13,17 m boyutlarında ve 15 m yüksekliğindedir³⁸². Duvarları kare kesme taşlardan örülmüş olan cella, 4 sütunludur ve ikinci bir sütun dizisiyle 6,75 m derinliğinde bir ön cepheye sahiptir. Sütunlarda Attik-Ion tipi kaide kullanılmıştır. Zengin bir şekilde süslenmiş duvarlarla çevrili yüksek bir kapıdan girilen cellanın önünde, bir veya birden fazla kült heykelinin yer aldığı bir podyum bulunduğu düşünülmektedir³⁸³.

³⁷⁶ Sevin 2016, 60, 325.

³⁷⁷ Maischberger 2014, 288.

³⁷⁸ Maischberger 2014, 294.

³⁷⁹ Maischberger 2014, 294.

³⁸⁰ Radt 2002, 187; Maischberger 2014, 294.

³⁸¹ Maischberger 2014, 294.

³⁸² Hoepfner 1997, 46; Maischberger 2014, 294; Posamentir 2017, 189.

³⁸³ Maischberger 2014, 294, 296.

Arşitrav üç fasciadan oluşmaktadır ve üzerinde iki satırdan oluşan bir ithaf yazıtı yer almaktadır. Yazıt günümüze ulaşmamış olmakla birlikte, altın kaplı bronz harflerin oturtulduğu dübel yuvalarının izleri görülebilmektedir³⁸⁴. Friz, aralarında pateraların yer aldığı, meşe yapraklarından girlandlar taşıyan bukranion ve kartal motifleriyle dekore edilmiştir³⁸⁵. Magnesia ad Maeandrum'daki Zeus Sosipolis Tapınağı'nda olduğu gibi üçlü öge kullanımı görülmekte olan alınlık; dairesel bir kalkan betimi ile bezeli tymphanon üzerinde eğimli geison, bu eğimli geisonun alt kısmına eklenmiş dış sırası ile simadan oluşmaktadır. 1,73 m yüksekliğindeki üç akroter, akanthus yapraklarından çıkan³⁸⁶ ve imparatorluk zafer ideolojisini yansıtan³⁸⁷ kanatlı kadın figürlerinden oluşmaktadır³⁸⁸ (Lev.XVIII-54). Yapının mimarı bilinmemekle birlikte, Hermogenes tarzı ile ilişkilendirilecek etkiler görülmektedir³⁸⁹.

Hellenistik Dönem evresi hala yoğun bir şekilde tartışılan bir konu olmakla birlikte, Dionysos Kathegemon'a adandığı düşünülen tapınağın inşa tarihi için MÖ 2. yüzyılın ilk yarısı, Kral II. Eumenes dönemi önerilmektedir. Bu bağlamda, tapınağın alt yapısı, ön cephesinin zemin döşemeleri ve güney hariç tüm cella duvarları Hellenistik Dönem'e ait olarak değerlendirilmektedir³⁹⁰. Hellenistik Dönem tapınağı, cella

³⁸⁴ Radt 2002, 190; Maischberger 2014, 294; Posamentir 2017, 189-190.

³⁸⁵ Radt 2002, 190; Maischberger 2014, 294.

³⁸⁶ Maischberger 2014, 294.

³⁸⁷ Price 2004, 262.

³⁸⁸ Maischberger 2014, 294.

³⁸⁹ Hoepfner 1997, 46; Maischberger 2014, 296.

³⁹⁰ Maischberger 2014, 295-296.

duvarlarının mermer bloklarının yüzeyinde saptanan izlerden anlaşılacağı üzere, cella içerisinde çıkan bir yangın sonucu büyük ölçüde tahrip olmuştur³⁹¹.

Tapınağın Roma Dönemi yapı evresinde, yangına maruz kalan duvarları levhalarla kaplanmış ve ön kısımları, duvar boyunca uzanan sekiler, destek ve pervazlarla donatılmıştır. Önünde 2 sütun yer alan 5 m yüksekliğindeki bir aedikula, kült heykelinin yer aldığı kaidenin üzerine eklenmiştir. Güneydeki giriş duvarı ve anıtsal kapı yeniden yapılmıştır. Ön cephe, orijinal temel üzerine yeni baştan inşa edilmiş, ancak çatı örtüsü ve alınlığın boyutları orijinalinden farklı olarak tasarlanmıştır. Bu durum, ön cephe çatısının cella çatısından daha yüksek hale gelmesine sebep olmuştur³⁹².

Ön cephenin üç fascialı arşitravı üzerine, altın kaplı bronz harfler ile iki satırdan oluşan bir ithaf yazıtı yazılmıştır (Lev.XVIII-55)³⁹³. Günümüze ulaşmamış olan bu yazıt, tapınağın Roma evresinin tarihlendirilmesi ve kült inancının belirlenmesinde büyük önem taşımaktadır³⁹⁴. Max Fränkel, harflerin yerleştirildiği dübel deliklerinin izleri üzerinde yaptığı çalışmalar sonucu, yazıtın İmparator Caracalla'ya (MS 211-217) ithaf edildiğini öne sürmüştür³⁹⁵. Ancak yazıt üzerinde yapılan son araştırmalar, Richard Posamentir tarafından bu önerinin çürütüldüğünü ve yazıtın İmparator Hadrianus (MS 117-138) ile eşi Sabina'ya ithaf edildiğini ve bu nedenle tapınağın her ikisine atfedildiğini

³⁹¹ Radt 2002, 188; Maischberger 2014, 296.

³⁹² Maischberger 2014, 296.

³⁹³ Radt 2002, 190; Maischberger 2014, 294; Posamentir 2017, 189-190.

³⁹⁴ Maischberger 2014, 296-297.

³⁹⁵ Fränkel 1895, 225-229, Nr. 299.

göstermektedir³⁹⁶. Bu aşamada, tapınakta Dionysos kültünün devam edip etmediği bilinmemektedir³⁹⁷.

Tapınak, muhtemelen MS 262 yılında meydana gelen bir deprem sonucu yıkılmıştır. Bizans Dönemi'nde, cella içindeki duvarların saçaklık blokları, terasın güneyindeki kilise cemaatinin toplandığı zaman oturabilecekleri şekilde, enkaz tabakasının üstüne dizilmiştir³⁹⁸.

3.5.4. Termessos Artemis (N7) Tapınağı

Pisidia Bölgesi'nin önde gelen kentlerinden biri olan Termessos antik kenti, günümüzde Antalya il merkezinin 34 km. kuzeybatısında, Çığlık köyü yakınlarında, Güllük Dağı'nın (Solymos Dağı) güneybatısında doğal bir platform üzerine kurulmuştur³⁹⁹.

Termessos'taki Artemis (N7) Tapınağı, kent merkezinin kuzey kesiminde, aşağıda yer alan kuzey nekropolü yakınında konumlandırılmıştır⁴⁰⁰.

³⁹⁶ Maischberger 2014, 297; Posamentir 2017, 228. Yeni ithaf önerisi, Hadrianus'un Pergamonlulara yazdığı mektupta, kentte kendi onuruna bir tapınak yapılmasını istemediğini belirtmesi ve bu tapınağın varlığına dair herhangi bir bahis bulunmaması nedeniyle, çözülmesi gereken bir soru ortaya çıkarmaktadır. Bu soruyla ilgili açıklayıcı örnekler için bkz. Posamentir 2017, 187-236.

³⁹⁷ Maischberger 2014, 297.

³⁹⁸ Maischberger 2014, 297-298.

³⁹⁹ Sevin 2016, 193, 331.

⁴⁰⁰ Büyükkolancı 1996, 109.

Cephesi doğuya dönük olan tapınağın, sadece batı ile güney cella duvarlarının bir kısmı in situ olarak bulunmuştur⁴⁰¹. Peripteros plan tipinde ve ion düzeninde inşa edilmiş olan yapının kısa kenarlarında 6, uzun kenarlarında 11 sütun bulunmaktadır⁴⁰² (Lev.XVIII-56). 3 basamaklı bir krepise sahip olduğu düşünülen tapınak, 30,55 x 16,05 m ölçülerindeki bir stylobat üzerinde yükselmektedir. Kare planlı pronaos 8,00 x 7,50 m, derin cella ise 8,00 x 12,15 m ölçülerindedir. Pronaos ile cella arasındaki duvar, yine Termessos'ta bulunan N5 Tapınağı'nda olduğu gibi doğudan batıya doğru 5. ve 6. sütun sıraları arasında yer almaktadır⁴⁰³.

Tapınak çevresinde sütun kaidesi bulunamamış; fakat etrafta, bilhassa da Propylon'un güney kısmında, yükseklikleri 1,20 m ile 1,80 m arasında değişen çok sayıda yivli sütun tamburu bulunmuştur. Biri tapınağın ön cephesinde Geç döneme ait bir duvarda kullanılmış olan, diğeri ise güneybatıda bulunan 2 adet ion sütun başlığı, tapınağın tarihlendirilmesi açısından belirleyici olan bulgular arasında yer almaktadır. Bu başlıklar, Arkaik ve Hellenistik dönemlere özgü belirgin stil özelliklerine sahiptir⁴⁰⁴ ve Letoon'daki Leto Tapınağı başlığıyla önemli benzerlikler göstermektedir. Cella duvarlarına ait arşitrav blokları üç fascialı olup, frize ait bir parça bulunamamıştır. Ön cephe alınlığının 0,38 m yüksekliğinde, 0,80 m genişliğinde ve 1,40 m derinliğinde olan sima bloğu, yapının tarihlendirilmesinde dikkate alınan bir diğer önemli unsurdur.

⁴⁰¹ Büyükkolancı 1996, 109.

⁴⁰² Büyükkolancı 1996, 109-110. Yan cephelerdeki sütun sayısı, tapınağın doğu yarısının (pronaos-cella) Bizans Dönemi'nde Bazilika'ya dönüştürülmesi nedeniyle tespit edilememiş; Termessos'taki diğer peristasisli tapınak olan N5 Tapınağı'nın sütun sayısı ile pronaos-cella oranları dikkate alınarak oranlanmıştır. Bkz. Büyükkolancı 1996, 110.

⁴⁰³ Büyükkolancı 1996, 109-111.

⁴⁰⁴ Büyükkolancı 1996, 109-111.

Simanın, başlıklarda olduğu gibi Letoon'daki Leto Tapınağı ile yakın stil benzerliklerine sahip olduğu tespit edilmiştir⁴⁰⁵.

Büyükkolancı, sütun başlıkları ve sima dekorasyonun stilistik ve tipolojik özelliklerinin Letoon'daki Leto Tapınağı başlık ve simasıyla olan benzerliklerine dayanarak, Termessos Artemis (N7) Tapınağı'nın inşa tarihi için MÖ 150-130 yılları arasını önermektedir⁴⁰⁶.

Tapınak ile 20 m doğusunda yer alan Propylon arasında, temenostaki molozlar içerisinde, heykel kaidesi üzerine kazınmış bir adak yazıtı tespit edilmiştir⁴⁰⁷. Yazıtta, Motasourgis oğlu Mamotasis⁴⁰⁸ isimli bir şahıs tarafından Artemis'e bronzdan bir adak heykeli adandığı bildirilmekte ve böylece tapınağın Artemis'e adandığı belgelenmektedir⁴⁰⁹.

Bir diğer epigrafik veri, tapınağın 20 m doğusunda ve aynı aks üzerinde yer alan 1,70 m genişliğinde, 4,22 m yüksekliğindeki Propylon'da bulunmuş yazıtlı bir arşitrav parçasından gelmektedir⁴¹⁰. Yazıt, Propylon'un "Termessosluların Artemis'in bekçisi

⁴⁰⁵ Büyükkolancı 1996, 110-112.

⁴⁰⁶ Büyükkolancı 1996, 112-113.

⁴⁰⁷ Büyükkolancı 1996, 113-114; Çelgin 2002, 90-91; SEG 41:1265.

⁴⁰⁸ Adağı yapan kişinin, kent beş nesil boyunca yazıtlar yoluyla izlenebilen eski bir ailesine mensup olup MS 120 yıllarında yaşamış olduğu düşünülmektedir. Bkz. İplikçioğlu 1994, 401; Büyükkolancı 1996, 113.

⁴⁰⁹ Büyükkolancı 1996, 114; Çelgin 2002, 91.

⁴¹⁰ Vermeule 1968, 257; Büyükkolancı 1996, 113-114; Çelgin 2002, 90.

olan halkı” tarafından, İmparator Hadrianus onuruna inşa edildiğini bildirmekte ve Artemis kültünün kentteki varlığını belgelemektedir⁴¹¹.

Epigrafik verilerden yola çıkarak, Hellenistik Dönem’de Artemis’e adandığı düşünülen tapınağın Roma Dönemi’nde, Artemis’in yanında Hadrianus’un kültüne de tahsis edildiği ve önüne imparator onuruna anıtsal bir Propylon eklenerek daha görkemli hale getirildiği ileri sürülmektedir⁴¹². Tapınağın doğu yarısı (pronaos-cella) Bizans Dönemi’nde üç apsisli, bazilika planı izleyen bir kiliseye çevrilmiştir⁴¹³.

⁴¹¹ Büyükkolancı 1996, 113; TAM III, 1, Nr. 10.

⁴¹² Büyükkolancı 1996, 113; Price 2004, 443; Çelgin 2002, 92.

⁴¹³ Büyükkolancı 1996, 110; Çelgin 2002, 93.

4. DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Anadolu’da Roma imparatorluk kültürüne hizmet eden tapınaklar, iki ana kategoriye ayrılmaktadır. Birinci kategoriye, Roma Dönemi’nde doğrudan imparatorluk kültürü için inşa edilen tapınaklar oluşturmaktadır. İkinci kategoriye ise Roma Dönemi öncesinde inşa edilen ve bir tanrı/tanrıçaya ibadetin süregeldiği, Roma Dönemi’nde ise imparatorluk kültürünün entegre edildiği yapılar oluşturmaktadır. Tez konusu kapsamında ikinci kategorideki tapınaklar incelenmiştir.

Bu tapınlardan Magnesia ad Maeandrum’daki Zeus Sosipolis, Priene’deki Athena Polias, Sardis’teki Artemis ve Teos’taki Dionysos Tapınağı; Roma Dönemi öncesinde inşa edildikleri ve Grek kültüne hizmet ettikleri mimari, plastik, nümismatik ve epigrafik verilerle kesinleşmiş yapılardır. Roma Dönemi’nde ise bu tapınaklar, Grek kültürünü devam ettirirken aynı zamanda imparatorluk kültürünü de bünyelerine dahil etmiş, bu durum plastik ve epigrafik bulgularla açıkça ortaya konmuştur. “Tartışmalı Yapılar” başlığı altında incelenen Klaros’taki Apollon Klarios, Pergamon’daki Demeter ve Dionysos ile Termessos’taki Artemis (N7) Tapınağı ise yeterli arkeolojik ve epigrafik bulguların sağlanamaması nedeniyle kesin bir yargıya varılamayan yapılar arasında yer almaktadır:

Klaros’taki Apollon Klarios Tapınağı’nda, pronaos arşitravına kazınmış olan yazıt, imparatorluk kültürünün tapınağa girdiğine işaret etmekle birlikte, içeriğinin belirsizliği ve destekleyici bulguların eksikliği nedeniyle bu iddia kesin bir sonuca ulaştırılamamaktadır.

Pergamon’daki Demeter Tapınağı’nda, imparatorlar ve aile üyelerine ait heykel buluntuları, imparatorluk kültürünün yapıya entegre edildiğine işaret eden bir kanıt olarak değerlendirilmiştir. Ancak bu heykeller, Magnesia ad Maeandrum’daki Zeus Sosipolis (heykelleri günümüze ulaşmamış olsa da kaidelerindeki ithaf yazıtlarından bildiğimiz)

ve Sardis'teki Artemis Tapınağı'nın heykel buluntularından farklı olarak, tapınağın cellasında ve çevresinde değil, tapınak terasında bulunmuş olup bu konumları kesin bir yargıya varmayı güçleştirmektedir.

Pergamon'daki Dionysos Tapınağı'nın inşa tarihi için mimari buluntulardan yola çıkarak MÖ 2. yüzyıl önerilmekte, ancak yapının bu Hellenistik Dönem evresi hala yoğun bir şekilde tartışılmaktadır. Tapınağın, Roma Dönemi'nde yeniden mi inşa edildiği yoksa Hellenistik Dönem tapınağının Roma Dönemi tamiratları ve yenilemeleriyle mi günümüze ulaştığı sorusu belirsizliğini korumaktadır. Roma Dönemi öncesi yapı evresine dair tartışmalar devam ederken, tapınağa ilişkin bir diğer tartışmalı konu, ön cephe arşitravına yazılmış ancak günümüze ulaşmamış bir yazıtın İmparator Hadrianus ve eşi Sabina'ya ithaf edildiği iddiasıdır. Bu yazıt, imparatorluk kültürünün tapınağa girdiğini gösterse de, Hadrianus'un Pergamonlulara yazdığı bir mektupta, kendisi onuruna bir tapınak inşasına izin vermediği, bunun yerine heykelinin babasının tapınağına (Traianus Tapınağı) dikilmesini önerdiği bilinmektedir. Bu bilgi, Hadrianus'a adanmış mevcut bir tapınağın varlığını şüpheli hale getirmektedir.

Termessos'taki Artemis (N7) Tapınağı'nın inşa tarihi için, günümüze ulaşabilmiş sınırlı sayıdaki mimari elemanın stil özelliklerine dayanarak MÖ 2. yüzyıl önerilmekte, ancak bu öneriyi destekleyecek yeterli verinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Dahası, tapınağın Artemis kültürüne dair epigrafik bulguları da Roma Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. Bu durum, tapınağın Roma Dönemi öncesi yapı evresine dair kesin bir değerlendirme yapılmasını zorlaştırmaktadır. Tapınağa ilişkin bir diğer tartışmalı nokta ise Propylon'da bulunmuş bir arşitrav parçası üzerindeki yazıttan kaynaklanmaktadır. Bu yazıttan, Propylon'un İmparator Hadrianus onuruna inşa edildiği anlaşılmakta ve buradan hareketle tapınağın da Artemis'in yanında Hadrianus'un kültüne tahsis edilmiş olabileceği ileri sürülmektedir. Ancak yazıtın tapınağa değil Propylon'a ait

olması ve bir kült içeriği barındırdığına dair herhangi bir kanıtın bulunmaması, tapınağın imparatorluk kültürü ile ilişkilendirilmesi için yetersiz kalmaktadır.

TAPINAK	TARİH	BÖLGE	PLAN	DÜZEN
Magnesia ad Maeandrum, Zeus Sosipolis T.	MÖ 3. yy.	Ionia	Prostylos (pronaos), İn antis (opisthodomos)	İon
Priene, Athena Polias T.	MÖ 4. yy.	Ionia	Peripteros / 6 x 11	İon
Sardis, Artemis T.	MÖ 3. yy.	Lydia	Pseudodipteros / 8 x 20	İon
Teos, Dionysos T.	MÖ 3. yy.	Ionia	Peripteros / 6 x 11	İon
Klaros, Apollon Klarios T.	MÖ 4. yy./3. yy.	Ionia	Peripteros / 6 x 11	Dor
Pergamon, Demeter T.	MÖ 3. yy.	Mysia	Prostylos	Korinth
Pergamon, Dionysos T.	MÖ 2. yy.	Mysia	Prostylos	İon
Termessos, Artemis (N7) T.	MÖ 2. yy.	Pisidia	Peripteros / 6 x 11	İon

Tablo 1: Tapınakların Tarih, Bölge, Plan ve Düzen Bilgileri.

Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'yu egemenliği altına almasıyla birlikte, geçmiş dönemlerin saygı gören pek çok tapınak ve kült alanlarına kendi varlığını temsil eden heykeller ve yazıtlarla müdahil olduğu bilinmektedir. Ancak bu tapınlardan yalnızca bir kısmı imparatorluk kültürüne hizmet etmiştir. Bu durum, belirli bir seçiciliğin varlığına ve bu seçiciliği şekillendiren bir altyapının bulunduğu işaret etmektedir.

Din, genellikle katı kurallara sahiptir ve toplumun yeni bir anlayışı benimseyip kabul etmesi hiçbir dönemde kolay olmamıştır. İmparator, her ne kadar önemli bir otorite figürü olsa da, nihayetinde ölümlü bir insandır ve bir tanrı/tanrıça ile eşdeğer görülmesi köklü bir altyapıyı gerektirmektedir. Bu bağlamda, tapınlarda imparatorları tanrılarla bir araya getiren bu altyapıyı hazırlayan siyasi ve kültürel ortam incelendiğinde, III. Aleksandros'un bu bölgelerde bıraktığı miras ve etkisinin belirleyici bir rol oynadığı görülmüştür. Hellenistik Dönem, Aleksandros'un başlattığı bir süreç olarak yalnızca askeri ve siyasi bir dönüşümü değil, aynı zamanda kültürel ve dini bir yenilenmeyi de

beraberinde getirmiştir. Aleksandros'un tanrısal bir kimlik kazanması, Hellenistik kralların tanrı statüsüne yükseltilmesinde bir emsal oluşturmuş ve yöneticilerin kutsal bir statüye sahip olduğu inancının halk nezdinde kabul görmesini sağlamıştır. Bu anlayış, Roma Dönemi'nde imparatorluk kültürünün temelini oluşturmuş ve Magnesia ad Maeandrum, Priene, Sardis ve Teos gibi kentlerin seçilmesinde belirleyici bir etkisi olmuştur. Yönetici kültürü geleneği, yaklaşık üç yüzyıl boyunca bu kentlerde köklü bir biçimde varlığını sürdürmüştür; tapınaklarında da dönemin kralları onurlandırılmış ya da kutsal payeler verilerek yüceltilmiştir.

Magnesia ad Maeandrum, Aleksandros için önemli merkezlerden biri olmuştur. Granikos Savaşı'nda Perslere karşı kazanılan zaferin ardından kentin gönüllü teslimiyeti, Aleksandros'un bölge üzerindeki hakimiyetine katkıda bulunmuştur. Kent, yalnızca Aleksandros adına sikke basan darphanelerden biri olmakla kalmamış, aynı zamanda onun kültüne de ev sahipliği yaparak dönemin dini yapısında önemli bir rol üstlenmiştir. Bununla birlikte, Zeus Sosipolis Tapınağı'nda Aleksandros ya da diğer Hellenistik krallarla doğrudan ilişkilendirilebilecek herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. Buna karşın, özellikle Zeus'un, Aleksandros'un tanrısal bir figür olarak kabul edilme sürecinde merkezi bir rol oynadığı bilinmektedir. Bu durum, kentte Aleksandros adına basılan gümüş sikkelerde yer alan ve tapınağın Zeus Sosipolis kült heykelinin bir kopyası niteliğinde olan, tahtta oturan Zeus tasviri ile birlikte değerlendirildiğinde dikkate değerdir. Kentin kurtarıcısı olarak kabul edilen Zeus Sosipolis kültü ile kenti Pers egemenliğinden kurtaran Aleksandros'un yönetici kimliği arasında anlamlı ve uyumlu bir bağ kurulduğu görülmektedir.

Priene kenti de benzer şekilde, Aleksandros adına sikke basan darphanelerden biri olmanın yanı sıra, onun kültüne de ev sahipliği yaparak dönemin dini yapısında etkin bir konum elde etmiştir. Kentteki kült varlığına ek olarak, Athena Polias Tapınağı'nda yer alan ve "Aleksandros'un tapınağı Athena Polias'a adadığını" bildiren yazıt, onun

tapınakla olan ilişkisini belgelemektedir. Ephesos'un aksine Priene halkı, bir tanrının başka bir tanrıya adak sunmasını uygunsuz bulmamış ve kendisini tanrı ilan eden bir kralı, ana tanrıçalarının tapınığında bir ithaf yazıtıyla onurlandırmaktan çekinmemişlerdir. Aleksandros'un tanrısal bir figür olarak kabul edilme sürecinde ve bilhassa seferleri boyunca Athena'ya özel bir önem atfedilmiştir. Bu durum, onun adına basılan altın sikkelerde tanrıçanın tasvirine yer verilmesiyle de açıkça görülmektedir. Aleksandros'un Athena Polias Tapınağı'nda onurlandırılması da bu bağlamda anlamlıdır. Athena'nın savaşçı ve kahramanların koruyucusu kimliği, Aleksandros'un kimliğiyle uyumlu bir bağ kurmuş; aynı zamanda tanrıçanın Hellen kültüründeki geniş etkisi, stratejik bir araç olarak etkin bir şekilde kullanılabilmiştir.

Sardis kenti de Magnesia ad Maeandrum gibi, Aleksandros'a gönüllü olarak teslim olmuş ve onun adına sikke basan darphaneler arasında yer almıştır. Aleksandros'un ölümünden sonra ise kent, Seleukos Krallığı'nın Küçük Asya'daki topraklarının başkenti olarak öne çıkmıştır. Bu dönemde; Seleukos Kralı III. Antiokhos'un eşi Laodike'nin kültü kentin dini yapısında yer edinmiş, Artemis Tapınağı'nın inşasına da I. Antiokhos ve eşi Stratonike döneminde başlanmıştır. Tapınakta bulunan Stratonike'ye ait adak, onun bu yapı ile olan bağlantısını açıkça göstermektedir.

Teos, Aleksandros'un etkisi altında şekillenen kentlerden biri olarak, onun adına sikke basan darphanelerden biri olmuştur. Daha sonraki dönemde, Seleukos Kralı III. Antiokhos'un kenti ele geçirmesiyle halkın takdirini kazanan politikalar hayata geçirilmiş; bu durum, Teosluların kralın onuruna bir kararname hazırlamalarına neden olmuştur. Bu kararname, Antiokhos ile eşi Laodike'nin Dionysos'a ait tapınak ve ritüellerde/onurlarda pay sahibi olmalarına karar verildiğini bildirmektedir. Yazıt, Dionysos Tapınağı'nı, yönetici kültürünün mevcut tanrı/tanrıçalara adanmış bir tapınağı paylaşması ve bu tür uygulamaların statüsü ile işleyişine dair bilgiler sunması bakımından önemli bir örnek haline getirmiştir.

Roma'nın ilk imparatoru Augustus, yönetici kültürünün bireysel ilahlaştırma anlayışını, Roma İmparatorluğu'nun merkezi kontrol mekanizmasına dönüştürmeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda, tüm yönetici kültürlerinin imparatora ve imparatorluk ailesine yöneltildiği süreci başlatmıştır. Hellenistik Dönem'in krallarını onurlandıran bu kent ve tapınaklardaki hakim dini kabuller, imparatorluk kültürünün söz konusu tapınaklara kolaylıkla entegre olmasını sağlayarak Augustus'un öncülük ettiği dönüşüm sürecinde belirleyici bir rol üstlenmiş olmalıdır. Diğer yandan, Hellenistik Dönem'de tapınaklarda temsil edilen yönetici gücün izlerinin silinip, yerine imparatorların kendi kültürlerini yerleştirerek otoritelerini hâkim kılması, yeni düzenin karşılıklı etkileşimini sağlamak adına çift yönlü bir propaganda gerekliliği olarak da değerlendirilebilir.

Tapınakların genellikle kente hâkim yüksek noktalarda ya da sivil yaşamın merkezi olan Agora gibi kentin ana kamusal alanlarında, halk üzerindeki etkiyi artıran stratejik konumları ve kentin ana tanrılarına adanmış olmaları da bu tercihte etkili olmuş olmalıdır. Kentin ana tanrı/tanrıçalarına adanan bu tapınaklar⁴¹⁴, halkın değerlerini ve kimliğini yansıtan önemli semboller olarak, imparatorluk kültürünün kabulü ve yayılmasında kritik bir rol oynamıştır. İmparatorlar, her ne kadar doğrudan kendilerine ithaf edilen tapınakların inşasıyla tanrısal statülerini kabul ettirmiş olsalar da, esas olarak bu tapınaklara yerleştirilen kültürleri aracılığıyla Grek tanrılarıyla eşitlenebilmiş ve kentlerin yerel pantheonuna entegre edilmişlerdir. Bu tapınak paylaşımı, bir yandan halkın dini alışkanlıklarını sürdürmesine olanak tanırken, diğer yandan yeni gücün

⁴¹⁴ Magnesia ad Maeandrum kentinin ana tanrısı Artemis Leukophryene olmakla birlikte, Zeus Sosipolis ile adeta baş tanrılığı paylaşmış, her ikisi de kentin dini ve sosyal yaşamında merkezi bir rol oynamış ve sürekli etkileşim içinde olmuşlardır. Bkz. Üreten 2012, 283.

temsilcilerinin halkın dini ve sembolik sistemiyle bütünleşerek uyum içinde algılanmasını sağlamıştır.

Her ne kadar yönetici kültü ve imparatorluk kültü geleneği söz konusu kentler için ortak bir özellik olarak öne çıksa da, yalnızca bu kentlerle sınırlı kalmamıştır. Hellenistik Dönem'in başından itibaren birçok kentte yönetici kültürünün, Roma İmparatorluk Dönemi boyunca ise imparatorluk kültürünün etkili olduğu bilinmektedir. Henüz gün yüzüne çıkarılmamış olsa da, gelecekte bu tapınakların sayısında artış yaşanması beklenmektedir.

TAPINAK	PLASTİK BULUNTULAR	EPİGRAFIK BULUNTULAR/KONU	MALZEME	BULUNTU YERİ
Magnesia ad Maeandrum Zeus Sosipolis T.		Nero'ya İthaf	Heykel Kaidesi	Cella
		Nerva'ya İthaf	Heykel Kaidesi	Tapınağın Güneydoğusu
		Traianus'a İthaf	Heykel Kaidesi	Tapınağın Güneydoğusu
		Traianus'a İthaf	Heykel Kaidesi	Tapınağın Güneydoğusu
		Iulianus'a İthaf	Heykel Kaidesi	Tapınağın Güneydoğusu
		Antoninus Pius'a İthaf	Heykel Kaidesi	Tapınağın Güneydoğusu
		Marcus Aurelius'a İthaf	Heykel Kaidesi	Tapınağın Güneybatısı
		Lucius Verus'a İthaf	Heykel Kaidesi	Tapınak Çevresi
Priene Athena Polias T.		Athena Polias ve Augustus'a İthaf	Arşitrav	Ön Cephe
		Athena Polias ve Augustus'a İthaf	Merdiren Basamağı	Cella
		Athena Polias ve Augustus'a İthaf	Arşitrav	Sunak
		Iulia'ya İthaf	Heykel Kaidesi	Tapınak Terası
	Claudius		Heykel	Pronaos Duvar Kenarı
Sardis Artemis T.	Yaşlı Faustina		Heykel	Cella'nın Batı Ucu
	Antoninus Pius		Heykel	Cella'nın Batı Ucu
	Marcus Aurelius		Heykel	Tapınağın Güney Pteroması
	Lucilla/Faustina Minor		Heykel	Tapınağın Kuzeyi
	Sabina		Heykel	-
	Hadrianus		Heykel	-
	Commodus/Lucius Verus		Heykel	Doğu Pronaos Sundurması
Teos Dionysos T.		Tiberius Rahibi'nin Görevleri	Anta Duvarı	Tapınağın Güneyi
Klaros Apollon Klarios T.		Tiberius'a İthaf	Arşitrav	Pronaos
Pergamon Demeter T.	Augustus		Heykel	Tapınak Terası
	Tiberius		Heykel	Tapınak Terası
	Agrippina Major		Heykel	Tapınak Terası
Pergamon Dionysos T.		Hadrianus ile Sabina'ya İthaf	Arşitrav	Ön Cephe
Termessos Artemis(N7)T.		Hadrianus'a İthaf	Arşitrav	Propylon

Tablo 2: Tapınakların Roma İmparatorluk Kültüne Dair Arkeolojik ve Epigrafik Buluntuları.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

- Cassius Dio *Roman History*
(https://penelope.uchicago.edu/Thayer/e/roman/texts/cassius_dio/51*.html)
- Claudius Aelianus *Various History* (Çev: T. Stanley) (London 1665).
- Diodorus Siculus *The Library of History*
(https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Diodorus_Siculus/home.html)
- Homeros *İlyada* (Çev: A. Erhat – A. Kadir) (İstanbul 2008).
- Pausanias *Description of Greece*
(<https://www.theoi.com/Text/Pausanias7A.html>)
- Plutarkhos *Plutarch's Lives, Alexander* (Çev: B. Perrin)
(London 1919).
- Polyaenus *Stratagems of War* (Çev: F. R. S. Shepherd)
(London 1796).
- Strabon *Geographika, Antik Anadolu Coğrafyası Kitap XII-XIII-XIV* (Çev: A. Pekman) (İstanbul 2021).
- Vitruvius *Mimarlık Üzerine On Kitap* (Çev: S. Güven) (Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı 2005).

Modern Kaynaklar

- Adak 2021 M. Adak, “Teos Tarihinin Ana Hatları”, içinde: M. Kadioğlu (ed.), *Teos: Yazıtlar, Kültler ve Kentsel Doku* (İstanbul 2021) 74-105.
- Adak – Thonemann 2022 M. Adak – P. Thonemann, *Teos and Abdera: Two Cities in Peace and War* (Oxford 2022).
- Agelidis 2014 S. Agelidis, “Pergamon’da Tanrılar ve Kutsal Alanlar”, içinde: F. Pirson – A. Scholl (ed.), *Pergamon: Anadolu’da Hellenistik Bir Başkent* (İstanbul 2014) 380-403.
- Atkinson 1972 K. T. M. Atkinson – K. M. T. Atkinson, “A Hellenistic Land-Conveyance: The Estate of Mnesimachus in the Plain of Sardis”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 21.1, 1972, 45-74.
- Austin 2006 M. M. Austin, *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources in Translation* (Cambridge 2006).
- Baz 1998 F. Baz, *Roma İmparator Kültü* (Yüksek Lisans Tezi) (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998).
- Bell 1916 H. W. Bell, *Sardis XI: Coins, Part 1: 1910–1914*,

- Publications of the American Society for the Excavation of Sardis* (Leiden 1916).
- Berlin – Kosmin 2019 A. M. Berlin – P. J. Kosmin (ed.), *Spear-Won Land: Sardis from the King's Peace to the Peace of Apamea* (Madison, Wisconsin 2019).
- Billows 1995 R. A. Billows, *Kings and Colonists: Aspects of Macedonian Imperialism* (Leiden-New York-Köln 1995).
- Bingöl 2020 O. Bingöl, *Magnesia on the Meander 1984-2020* (Ankara 2020).
- Blegen 1939 C. W. Blegen, "Prosymna: Remains of Post-Mycenaean Date", *American Journal of Archaeology* 43.3, 1939, 410-444.
- Blümel – Merkelbach 2014 W. Blümel – R. Merkelbach, *Die Inschriften von Priene, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien (IK) 69, I* (2014).
- Buckler – Robinson 1932 W. H. Buckler – D. M. Robinson, *Sardis VII: Greek and Latin Inscriptions, Part I, Publications of the American Society for the Excavation of Sardis* (Leiden 1932).
- Burrell 2004 B. Burrell, *Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors* (Boston 2004).

- Butler 1922 H. C. Butler, *Sardis I: The Excavations, Part 1: 1910-1914, Publications of the American Society for the Excavation of Sardis* (Leiden 1922).
- Butler 1925 H. C. Butler, *Sardis II: Architecture, Part 1, The Temple of Artemis, Publications of the American Society for the Excavation of Sardis* (Leiden 1925).
- Büyükkolancı 1996 M. Büyükkolancı, *Pisidia Bölgesi Tapınak Mimarisi* (Doktora Tezi) (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996).
- Cahill 2010 N. D. Cahill (ed.), *Lidyalılar ve Dünyaları* (İstanbul 2010).
- Cahill – Lazzarini 2014 N. D. Cahill – L. Lazzarini, “The Quarries of Mağara Deresi and the Marble of the Temple of Artemis at Sardis”, *Marmora* 10, 2014, 27-44.
- Cahill – Greenewalt 2016 N. D. Cahill – C. H. Greenewalt, “The Sanctuary of Artemis at Sardis: Preliminary Report, 2002-2012”, *American Journal of Archaeology* 120.3, 2016, 473–509.
- Cahill 2019 N. D. Cahill, “Inside Out: Sardis in the Achaemenid and Lysimachean Periods” içinde: A. M. Berlin – P. J. Kosmin (ed.), *Spear-Won Land: Sardis from the*

- King's Peace to the Peace of Apamea* (Madison, Wisconsin 2019) 11-36.
- CGRN 194 J. M. Carbon – S. P. Matthey – V. P. Delforge,
Collection of Greek Ritual Norms (CGRN), 2017-,
[2024]. URL: <http://cgrn.ulg.ac.be>;
DOI: <https://doi.org/10.54510/CGRN194>.
- Çelgin 2002 A. V. Çelgin, “Termessos’taki Artemis Tapınakları.
Epigrafik Verilere Göre Genel Bir Değerlendirme”,
Anadolu Araştırmaları 16, 2002, 87-114.
- Chaniotis 2003 A. Chaniotis, “The Divinity of Hellenistic Rulers”
içinde: A. Erskine (ed.), *A Companion to the
Hellenistic World* (Oxford, Blackwell 2003) 431-
445.
- Dilettanti 1821 Society of Dilettanti, *Antiquities of Ionia I* (London
1821).
- Dilettanti 1881 Society of Dilettanti, *Antiquities of Ionia IV*
(London 1881).
- Evangelidis 2008 V. Evangelidis, “The Architecture of the Imperial
Cult in the Agoras of the Greek cities”, *EFNATIA*
12, 2008, 125-144.
- Ferrary 2000 J. L. Ferrary, “Les inscriptions du sanctuaire de

- Claros en l'honneur de Romains”, içinde: *Bulletin de correspondance hellénique* 124.1, 2000, 331-376.
- Ferrary 2010
 J. L. Ferrary, “Le sanctuaire de Claros à l’époque hellénistique et romaine”, içinde: *Les sanctuaires et leur rayonnement dans le monde méditerranéen de l’antiquité à l’époque moderne, Cahiers de la Villa Kérylos* 21, 2010, 91-114.
- Ferrary – Verger 1999
 J. L. Ferrary – M. S. Verger, “Contribution à L’histoire du sanctuaire de Claros à la fin du IIe et au Ier siècle av. J.-C. : l’apport des inscriptions en l’honneur des Romains et des fouilles de 1994-1997”, içinde: *Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 143.3, 1999, 811-850.
- Fishwick 1991
 D. Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West II. I* (Leiden 1991).
- Fishwick 2002
 D. Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West III. I* (Leiden-Boston-Köln 2002).
- Fränkel 1895
 M. Fränkel, *Die Inschriften von Pergamon: 2. Römische Zeit.-Inschriften auf Thon, AvP* 8.2 (Berlin 1895).

- Friesen 1993 S. J. Friesen, *Twice Neokoros: Ephesus, Asia and the Cult of the Flavian Imperial Family* (Leiden-New York-Köln 1993).
- Friesen 2001 S. J. Friesen, *Imperial Cults and the Apocalypse of John: Reading Revelation in the Ruins* (Oxford 2001).
- Greenewalt – Rautman 2000 C. H. Greenewalt – M. L. Rautman, “The Sardis Campaigns of 1996, 1997, and 1998”, *American Journal of Archaeology* 104.4, 2000, 643-681.
- Gruben 2001 G. Gruben, *Griechische Tempel und Heiligtümer* (München 2001).
- Hanfmann – Frazer 1975 G. M. A. Hanfmann – K. J. Frazer, “The Temple of Artemis: New Soundings” içinde: G. M. A. Hanfmann – J. C. Waldbaum (ed.), *A Survey of Sardis and the Major Monuments outside the City Walls* (Cambridge, Massachusetts, London 1975) 74-87.
- Hanfmann – Ramage 1978 G. M. A. Hanfmann – N. H. Ramage, *Sculpture from Sardis: The Finds through 1975*, *Sardis Report* 2, (Cambridge, Massachusetts, London 1978).
- Hanfmann – Buchwald 1983 G. M. A. Hanfmann – H. Buchwald, “Christianity:

- Churches and Cemeteries” içinde: G. M. A. Hanfmann – W. E. Mierse (ed.), *Sardis from Prehistoric to Roman Times: Results of the Archaeological Exploration of Sardis, 1958 - 1975* (Cambridge, Massachusetts, London 1983) 191-210.
- Harris – Carbon 2015 E. Harris – J. M. Carbon, “The Documents in Sokolowski’s *Lois sacrées de l’Asie Mineure* (LSAM)”, *Kernos* 28, 2015, 1-38.
- Heckel – Yardley 2004 W. Heckel – J. C. Yardley, *Alexander the Great: Historical Sources in Translation* (Blackwell 2004).
- Hennemeyer 2013 A. Hennemeyer, *Das Athenaheiligtum von Priene: Die Nebenbauten-Altar, Halle und Propylon-und die bauliche Entwicklung des Heiligtums* (Wiesbaden 2013).
- Hicks 1890 E. L. Hicks, *The Collection of Ancient Greek Inscriptions in the British Museum Part III: Priene, Iasos and Ephesos* (Oxford 1890).
- Hiller von Gaertringen 1906 F. F. Hiller von Gaertringen, *Inchriften von Priene* (Berlin 1906).
- Hoepfner 1990 W. Hoepfner, “Bauten und Bedeutung des

- Hermogenes”, içinde: E. L. Schwandner (ed.), *Hermogenes und die Hochhellenistische Architektur* (Mainz 1990) 1-34.
- Hoepfner 1997 W. Hoepfner, “Die Architektur von Pergamon”, içinde: W. D. Heilmeyer (ed.), *Der Pergamonaltar: Die neue Präsentation nach Restaurierung des Telephosfrieses* (Berlin 1997) 24-55.
- Humann ve diğ. 1904 C. Humann – J. Kohte – C. Watzinger, *Magnesia am Maeander: Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen der Jahre 1891-1893* (Berlin 1904).
- İnan – Rosenbaum 1966 J. İnan – E. Rosenbaum, *Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor* (London 1966).
- İplikçioğlu 1994 B. İplikçioğlu, “Antik Termessos Kenti ve Çevresinde Epigrafiya Araştırmaları”, içinde: *XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 5-9 Eylül 1990, Kongreye Sunulan Bildiriler I*, 1994, 397-404.
- Jacobs 2013 I. Jacobs, *Aesthetic Maintenance of Civic Space: The “Classical” City from the 4th to the 7th Century AD.* (Leuven 2013).
- Kadioğlu 2012 M. Kadioğlu, *Teos Rehber Kitap* (2012).
- Kadioğlu 2020 M. Kadioğlu, “Vorbericht über das Dionysos-

- Heiligtum von Teos im Licht der neuen Grabungen”, içinde: U. Lohner-Urban – U. Quatember (ed.), *Zwischen Bruch und Kontinuität. Architektur in Kleinasien am Übergang vom Hellenismus zur römischen Kaiserzeit/ Continuity and Change. Architecture in Asia Minor during the transitional period from Hellenism to the Roman Empire*, *Byzas* 25, 2020, 171-193.
- Kadıoğlu 2021 M. Kadıoğlu (ed.), *Teos: Yazıtlar, Kültler ve Kentsel Doku* (İstanbul 2021).
- Kadıoğlu 2022 M. Kadıoğlu, “Teos Dionysos Kutsal Alanı Propylonu”, *HÖYÜK* 10, 2022, 75-96.
- Kaplan – Kara 2022 A. Kaplan – Ö. Kara, “Roma İmparatorluğu Döneminde Anadolu’da Spor Organizasyonları ve Yönetiminin Siyasal Ve Sosyal Hayata Etkileri”, *ASR journal* 7.42, 2022, 1174-1182.
- Kern 1900 O. Kern, *Die Inschriften von Magnesia am Maeander* (Berlin 1900).
- Kholod 2016 M. M. Kholod, “The Cults of Alexander the Great in the Greek Cities of Asia Minor”, *klio* 98.2, 2016, 495-525.
- Kosmin 2019 P. J. Kosmin, “Remaking a City: Sardis in the Long

- Third Century” içinde: A. M. Berlin – P. J. Kosmin (ed.), *Spear-Won Land: Sardis from the King’s Peace to the Peace of Apamea* (Madison, Wisconsin 2019) 75-90.
- Kökdemir 2009 G. Kökdemir, *Menderes Magnesiası-Propylon* (Doktora Tezi) (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009).
- Kökdemir 2015 G. Kökdemir, “Magnesia ad Maeandrum: 300 Yıllık Araştırma Tarihçesi “1715 - 2015” ”, *Anadolu* 41, 2015, 159-185.
- Kökdemir 2022 G. Kökdemir, “Magnesia ad Maeandrum - 2022”, *Anatolia/Anadolu* 48, 2022, 215-216.
- Kugler 1922 F. X. Kugler, *Von Moses bis Paulus: Forschungen zur Geschichte Israels. nach biblischen und profangeschichtlichen insbesondere neuen keilinschriftlichen Quellen* (Münster 1922).
- Lauter 1986 H. Lauter, *Die Architektur des Hellenismus* (Darmstadt 1986).
- Long 1987 C. R. Long, *The Twelve Gods of Greece and Rome* (Leiden-New York-Kopenhagen-Köln 1987).
- Ma 1999 J. Ma, *Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor* (Oxford 1999).

- Maischberger 2014 M. Maischberger, “Tiyatro Kompleksi ve Dionysos Tapınağı”, içinde: F. Pirson – A. Scholl (ed.), *Pergamon: Anadolu’da Hellenistik Bir Başkent* (İstanbul 2014) 288-301.
- MDAI(A) Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts. Athenische Abteilung (Berlin).[AM, Ath.Mitt.]
- Mendel 1914 G. Mendel, *Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines* (İstanbul 1914).
- Moretti ve diğ. 2014 J. C. Moretti – N. Bresch – I. Bonora – D. Laroche– O. Riss, “Le temple d’Apollon et le fonctionnement de l’oracle”, içinde: J. C. Moretti (ed.), *Le sanctuaire de Claros et son oracle, TMO 65*, 2014, 33-49.
- Muir 2009 J. Muir, *Life and Letters in the Ancient Greek World* (London-New York 2009).
- Newton – Clarke 1871 C. T. Newton – A. O Clarke, “On an Inedited Tetradrachm of Orophernes II., King of Cappadocia”, içinde: *The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society*, 11, 1871, 19-27.
- Otto 1928 W. Otto, *Beiträge zur Seleukidengeschichte des 3.*

- Jahrhunderts v. Chr.* (München 1928).
- Özgan 2013 R. Özgan, *Roma Portre Sanatı I* (İstanbul 2013).
- Özgan 2018 R. Özgan, *Hellenistik Devir Heykeltraşlığı III: Yüksek Hellenistik* (İstanbul 2018).
- Posamentir 2017 R. Posamentir, “Der sogenannte Caracalla-Tempel von Pergamon - ein Bau zu Ehren Hadrians und seiner Gattin Sabina”, *IstMitt* 67, 2017, 187-236.
- Price 2004 S. R. F. Price, *Ritüel ve İktidar: Küçük Asya'da Roma İmparatorluk Kültü* (Çev: T. Esin) (Ankara 2004).
- Radt 2002 W. Radt, *Pergamon: Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları* (Çev: S. Tammer) (İstanbul 2002).
- Regling 1927 K. Regling, *Die Münzen von Priene* (Berlin 1927).
- Rehm 1958 A. Rehm, *Didyma 2: Die Inschriften* (Berlin 1958).
- RPC *Roman Provincial Coinage.*
(<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/>)
- Rumscheid 1998 F. Rumscheid, *Priene: A Guide to the Pompeii of Asia Minor* (İstanbul 1998).
- Rumscheid 2002 F. Rumscheid, “Den Anschluß verpaßt: Priene in der (frühen) Kaiserzeit”, içinde: C. Berns – H. von Hesberg – L. Vandeput – M. Waelkens (ed.), *Patris*

- und Imperium: Kulturelle und politische Identität in den Städten der römischen Provinzen Kleinasien in der frühen Kaiserzeit* (Leuven - Paris - Dudley, MA 2002) 77-87.
- Sachs – Hunger 1988 A. J. Sachs – H. Hunger, *Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia I. : Diaries from 652 BC to 262 BC*. (Wien 1988).
- Schede 1964 M. Schede, *Die Ruinen von Priene* (Berlin 1964).
- SEG *Supplementum Epigraphicum Graecum* 26-41, H. W. Pleket – R. S. Stroud (ed.) (Amsterdam 1979-1994).
- Sevin 2016 V. Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (Ankara 2016).
- Sitz 2023 A. M. Sitz, *Pagan Inscriptions, Christian Viewers: The Afterlives of Temples and Their Texts in the Late Antique Eastern Mediterranean* (Oxford 2023).
- Smith 1900 A. H. Smith, *A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities British Museum II* (London 1900).
- Steuernagel 2010 D. Steuernagel, “Synnaos Theos: Images of Roman

- Emperors in Greek Temples” içinde: J. Mylonopoulos (ed.), *Divine Images and Human Imaginations in Ancient Greece and Rome* (Leiden-Boston 2010) 241-255.
- Şahin 1998 N. Şahin, *Klaros: Apollon Klarios Bilicilik Merkezi* (İstanbul 1998).
- Şahin 2002 M. Şahin, *Anadolulu Bir Mimar: Hermogenes* (İstanbul 2002).
- Şahin 2017 D. Şahin, *Roma Mitolojisi* (İstanbul 2017).
- TAM III,1 Rudolf Heberdey (ed.), *Tituli Asiae Minoris, III. Tituli Pisidiae linguis Graeca et Latina conscripti, I. Tituli Termessi et agri Termessensis* (Vienna 1941).
- Taşdöner 2017 K. Taşdöner, *Anadolu'da Roma Eyaletleri: Augustus Dönemi* (İstanbul 2017).
- Teitler 2017 H. C. Teitler, *The Last Pagan Emperor: Julian the Apostate and the War against Christianity* (Oxford 2017).
- Tekin 2019 O. Tekin (ed.), *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu: Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri* (İstanbul 2019).
- Teraman-Hepdinçler 2022 Ö. Teraman-Hepdinçler, “Yönetici Kültünün Antik

- Yakın Doğu ve Yunan Uygarlıklarındaki Gelişimi”,
Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 22.3,
2022, 761-784.
- Uz 2013
D. M. Uz, *Teos'taki Dionysos Tapınağı* (Ankara
2013).
- Üreten 2004
H. Üreten, “Hellenistik Dönem Pergomon Kenti
Tanrı ve Kültleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*
23.35, 2004, 185-214.
- Üreten 2012
H. Üreten, “Menderes Magnesia'sı ve Artemis
Neokoros Onuru”, *The Journal of Academic Social
Science Studies* 5.4, 2012, 271-291.
- Vermeule 1968
C. C. Vermeule, *Roman Imperial Art in Greece and
Asia Minor* (Cambridge- Massachusetts 1968).
- Walbank 1987
F. W. Walbank, “Könige als Götter. Überlegungen
zum Herrscherkult von Alexander bis Augustus”,
Chiron 17, 1987, 365-382.
- Walbank 2008
F. W. Walbank, “Monarchies and Monarchic Ideas”
içinde: F. W. Walbank – A. E. Astin – M. W.
Frederiksen – R. M. Ogilvie (ed.), *The Hellenistic
World, The Cambridge Ancient History* VII.I, 2008,
62-100.
- Welles 1934
C. B. Welles, *Royal Correspondence in the*

Hellenistic Period: A Study in Greek Epigraphy,
(London 1934).

Wheatley – Dunn 2021

P. Wheatley – C. Dunn, “Coinage as propaganda:
Alexander and his Successors” içinde: J. Walsh – E.
Baynham (ed.), *Alexander the Great and
Propaganda* (Routledge 2021) 162-198.

Wiegand – Schrader 1904

T. Wiegand – H. Schrader, *Priene: Ergebnisse der
Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren
1895-1898* (Berlin 1904).

Yegül 2010

F. K. Yegül, “Sardeis Artemis Tapınağı” içinde: N.
D. Cahill (ed.), *Lidyalılar ve Dünyaları* (İstanbul
2010) 362-388.

Yegül 2012

F. K. Yegül, “The Temple of Artemis at Sardis”
içinde: T. Schulz (ed.), *Dipteros und
Pseudodipteros: Bauhistorische und
archäologische Forschungen, BYZAS 12, 2012, 95-
111.*

Yegül 2014

F. K. Yegül, “A Victor’s Message: The Talking
Column of the Temple of Artemis at Sardis”,
Journal of the Society of Architectural Historians
73.2, 2014, 204–225.

Yegül 2019

F. K. Yegül, “The Temple of Artemis” içinde: A. M.

Berlin – P. J. Kosmin (ed.), *Spear-Won Land: Sardis from the King's Peace to the Peace of Apamea* (Madison, Wisconsin 2019) 132-138.

Yegül 2020

F. K. Yegül, *The Temple of Artemis at Sardis* (London 2020).

Zanon 2009

C. P. Zanon, *The Sanctuary of Demeter at Pergamon: Architecture and Dynasty in the Early Attalid Capital* (Master Thesis) (University of Pittsburgh, 2009).

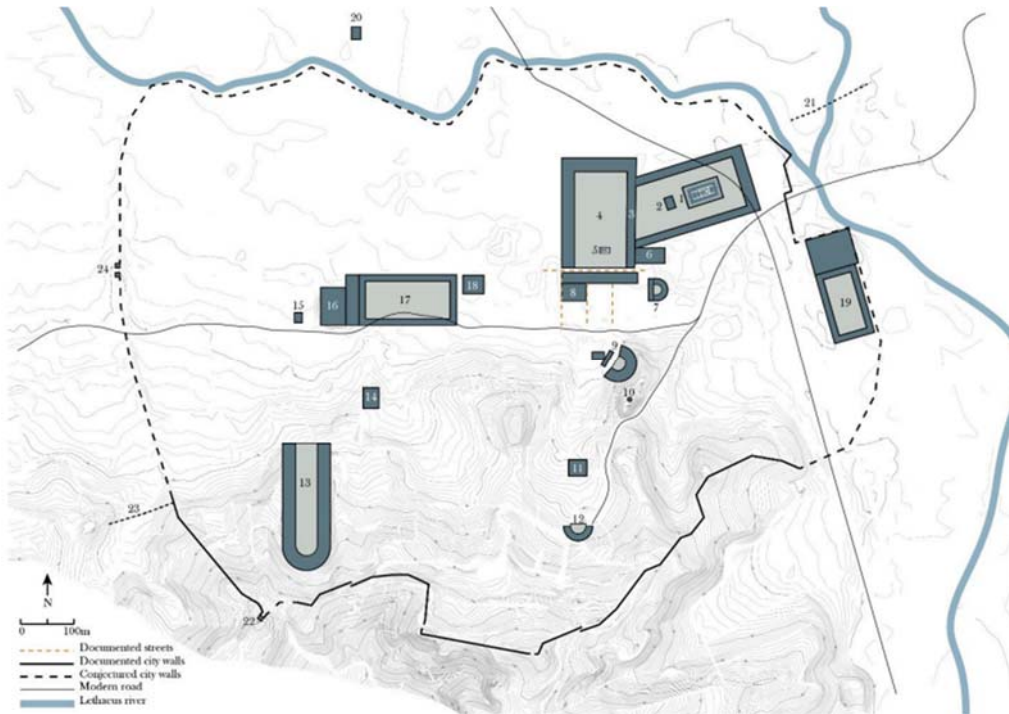
LEVHALAR

LEVHA I

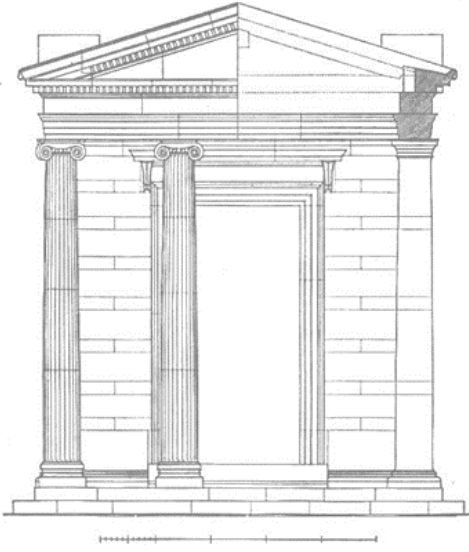

1

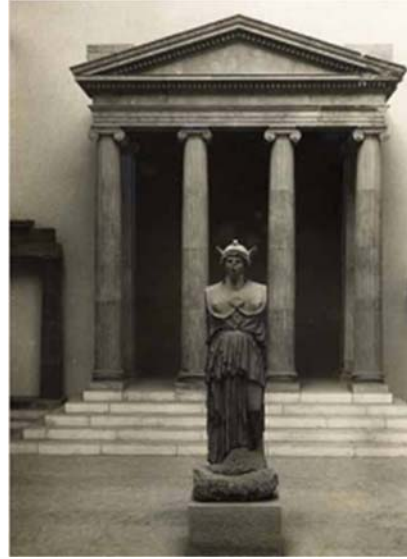
2

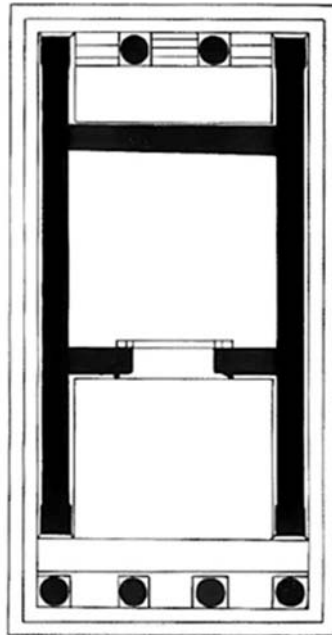
(1)Artemis Leukophryene Tapınağı (2)Artemis Sunağı (3)Propylon (4)Agora (5)Zeus Sosipolis Tapınağı (6)Pazar Bazilikası (7)Odeion (8)Prytaneion (9)Tiyatro (10)Athena Tapınağı (11)Dioscuri (12)Theatron (13)Stadyum (14)Serapeion (15)Dionysos Tapınağı (16)Gymnasium Hamamları (17)Gymnasium Palaestra (18)Büyük Roma Yapısı (19)Lethaios Gymnasium'u (20)Roma Tapınağı

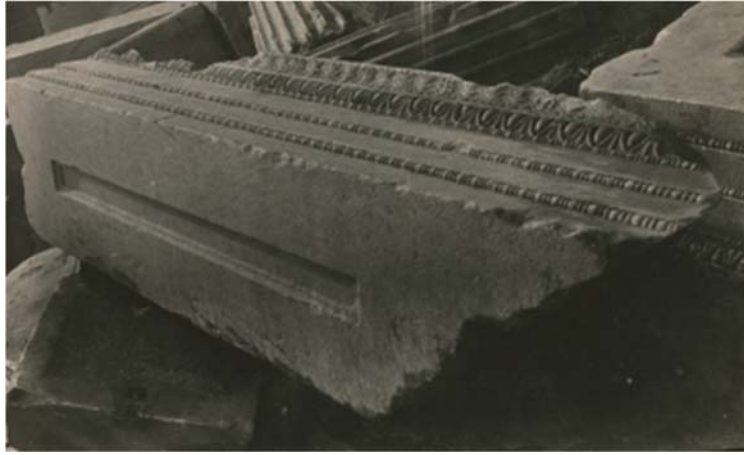
4

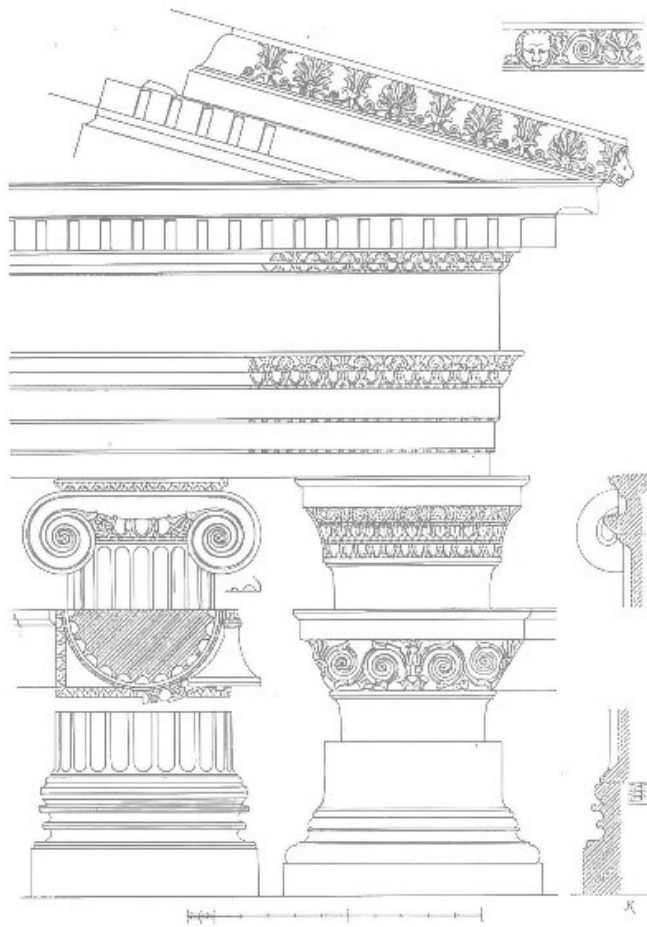
5

6

7

8

9

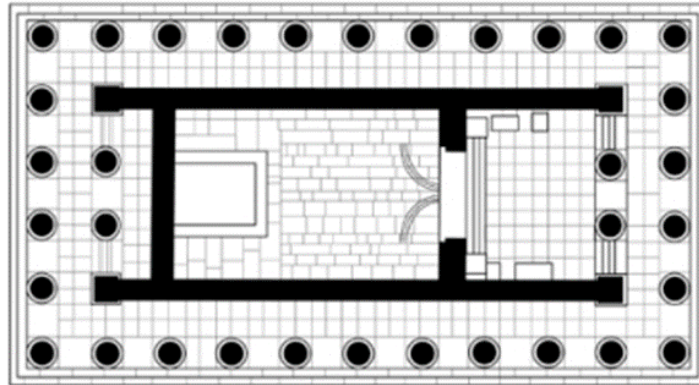
10

11

12

13

14

15

16

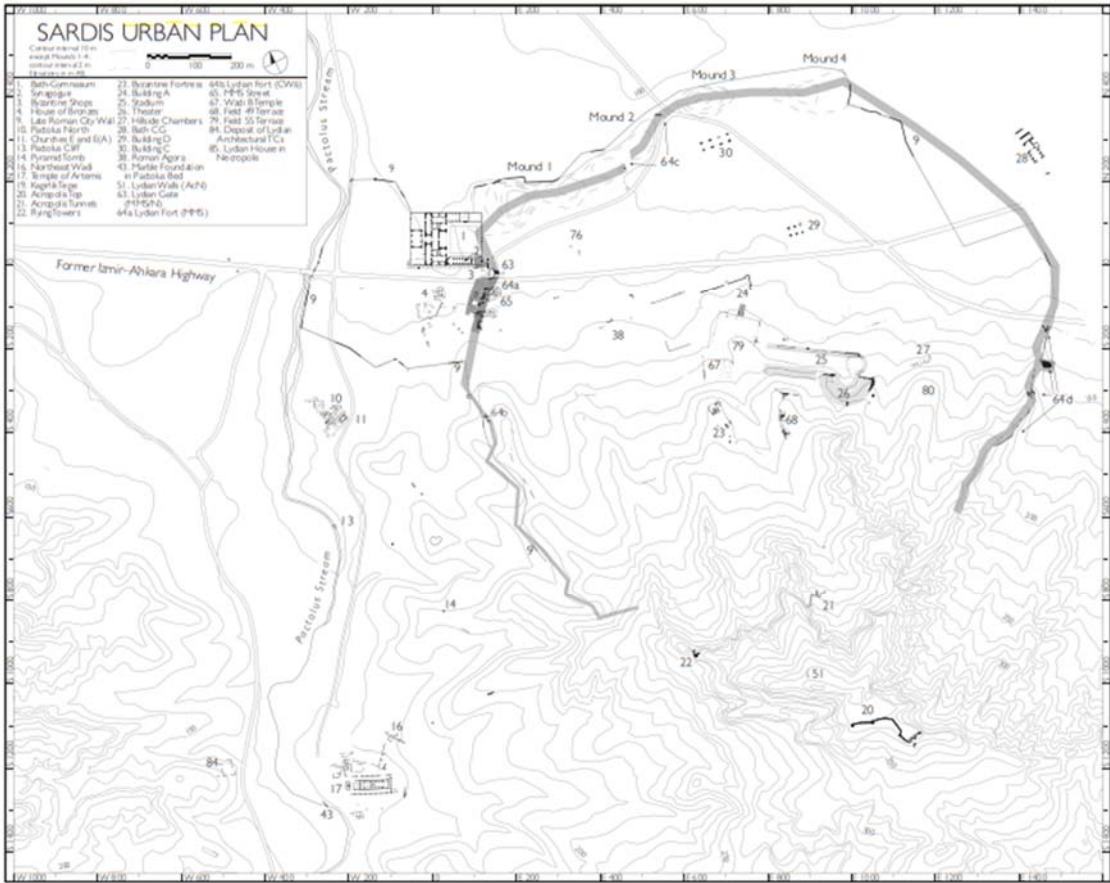
17

18

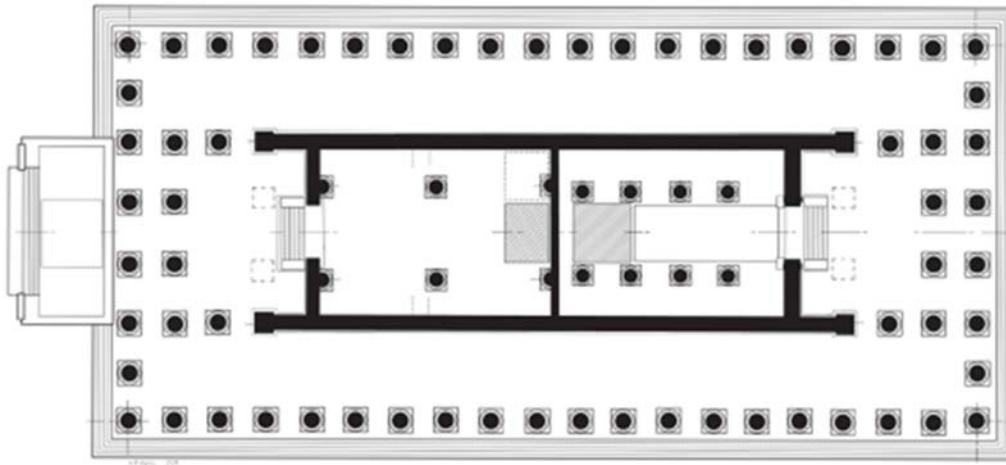
19

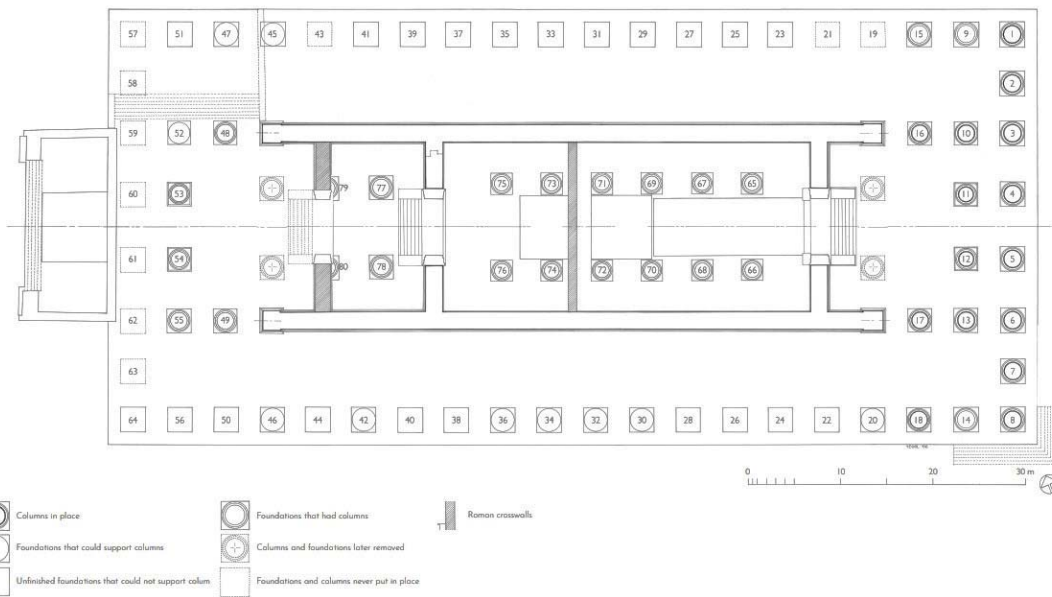
20

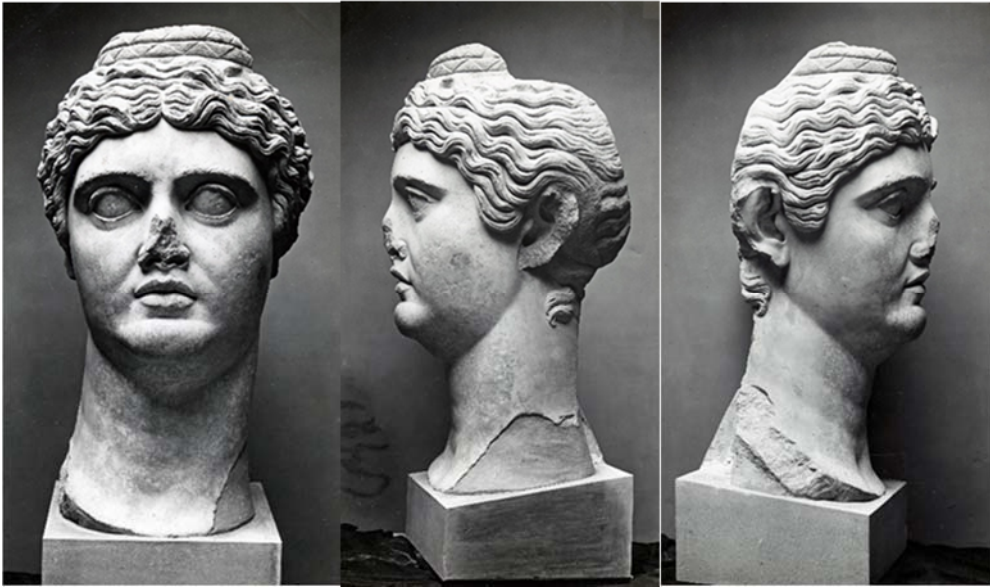
21

22

23

24

25

26

27

28

29

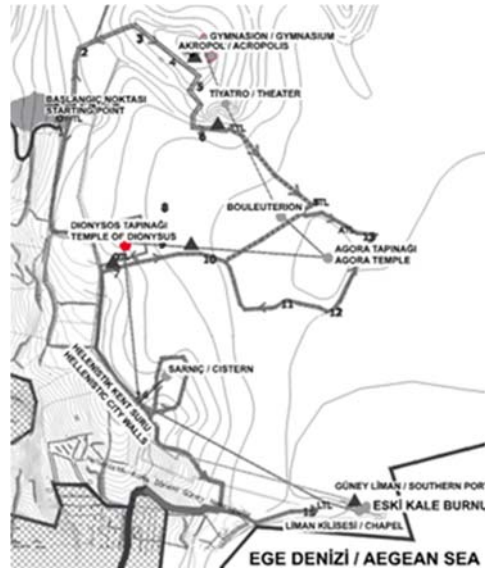
30

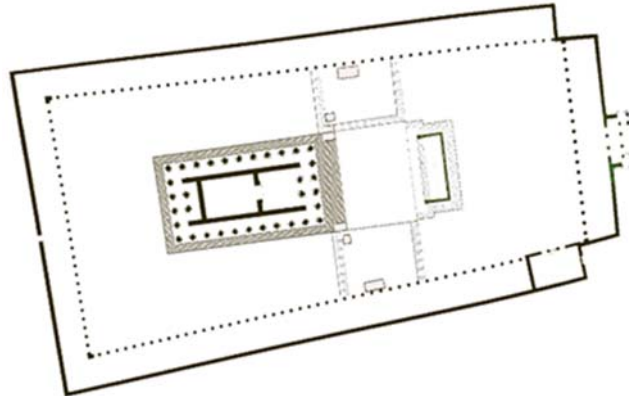
31

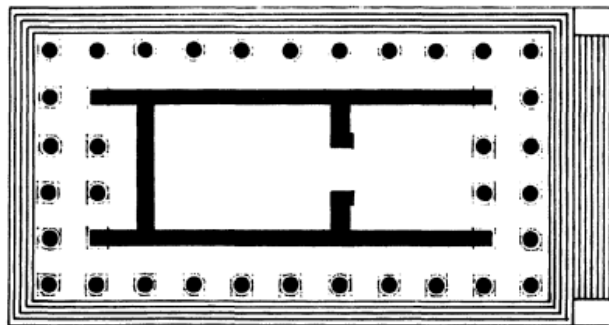
32

33

34

35

36

37

38

a

b

c

39

40

41

42

43

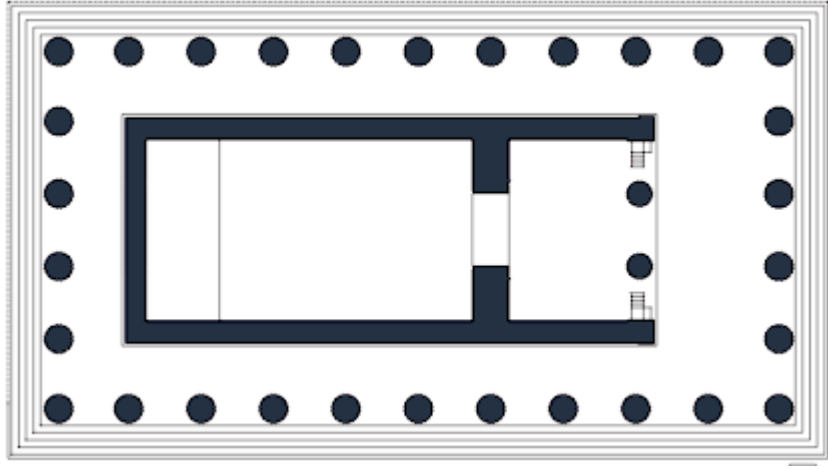
44

45

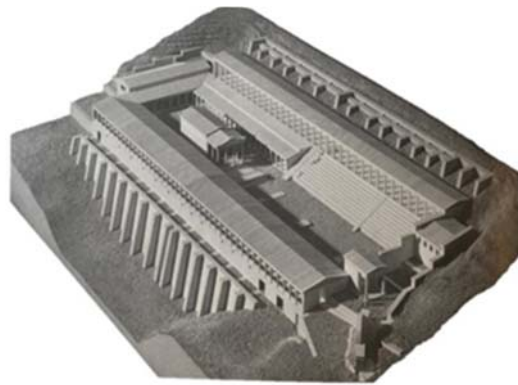
46

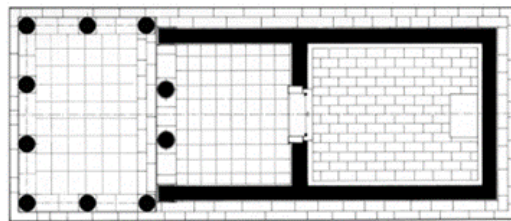
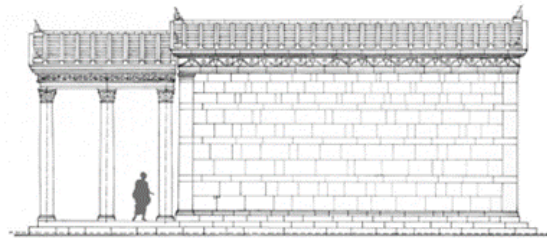
47

48

49

ROMAN PRONAOS PORCH

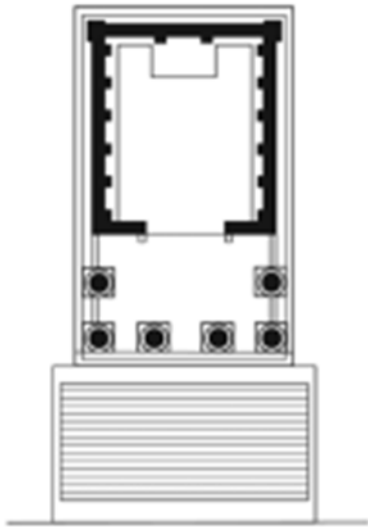

50

51

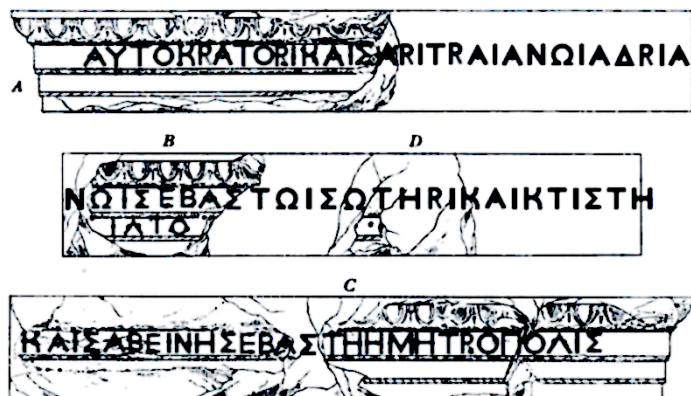
52

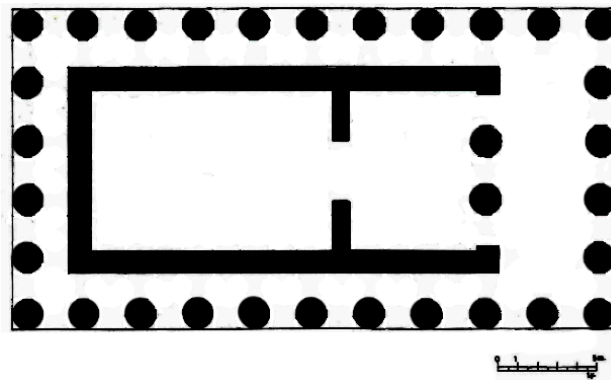
53

54

55

56

ÖZET

Roma'nın ilk imparatoru Augustus (MÖ 27-MS 14) ile başlayıp, Hristiyanlığın yayılmaya başlamasıyla birlikte yavaş yavaş gücünü kaybederek sona eren imparatorluk kültürü ideolojisinin en önemli temsil araçları tapınaklar olmuştur. "Roma İmparatorluk Kültü'ne Hizmet Eden Anadolu Grek Tapınakları" başlıklı bu çalışma, Arkaik Dönem'den Hellenistik Dönem sonuna kadar olan süreçte Anadolu'da inşa edilmiş ve Grek tanrı/tanrıçalarına adanmış, Roma İmparatorluk Dönemi'nde (MÖ 27-MS 395) ise imparatorluk kültürünün entegre edildiği Grek kökenli tapınakları incelemektedir.

Çalışma kapsamında ele alınan tapınaklar, mimari açıdan incelenmiş ve tarihsel kronoloji içerisindeki evreleri belirlenerek zaman içerisindeki değişimleri analiz edilmiştir. Tapınakların Roma Dönemi öncesi ve Roma Dönemi evreleri ile imparatorluk kültürü uygulamaları, arkeolojik ve epigrafik veriler doğrultusunda tespit edilmiş; her bir tapınak, elde edilen bu veriler ışığında incelenerek değerlendirilmiştir. Tapınaklarda imparatorları tanrılarla bir araya getiren altyapıyı hazırlayan siyasi ve kültürel ortam incelendiğinde, III. Aleksandros'un bu bölgelerde bıraktığı miras ve etkisinin belirleyici bir rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hellenistik Dönem, Roma Dönemi, İmparatorluk Kültü, Tapınak

ABSTRACT

Starting with the first emperor of Rome, Augustus (27 BC - 14 AD) and gradually losing its power with the spread of Christianity, the most important representation tools of the imperial cult ideology were temples. This study titled “Anatolian Greek Temples Serving as Roman Imperial Cult Sites” examines the Greek-origin temples built in Anatolia from the Archaic Period to the end of the Hellenistic Period, which were dedicated to Greek gods/goddesses and where the imperial cult was integrated during the Roman Imperial period (27 BC - 395 AD).

The temples within the scope of the study were examined architecturally and their phases within the historical chronology were determined and their changes over time were analyzed. The pre-Roman and Roman phases of the temples and the imperial cult practices were identified in line with archaeological and epigraphic data; each temple was analyzed and evaluated in the light of these data. When the political and cultural environment that prepared the infrastructure that brought the emperors together with the gods in the temples is analyzed, it is concluded that the legacy and influence of Alexander III in these regions played a decisive role.

Keywords: Hellenistic Period, Roman Period, Imperial Cult, Temple